

אהרן משה שרייבער

השקפתו של הגר"א על חשיבות ההשכלה הכללית ועל ההקשר לימות המשיח (חלק א)

עניינו של מאמר זה הוא גישתו המיוחדת של הגר"א ללימוד החכמות הכלליות (י"שאר חכמות"). הוא הכיר בחשיבותן מכמה היבטים, הכרה שחתבטאה לא רק בהשכלתו שלו בנחומים שונים אלא גם בשאיפתו ובעידודו לתרגומם של ספרי מדע והיסטוריה ללשון הקודש.
המתבר מעלה את רעיון הזיקה של לימוד החכמות הכלליות לימות תמשיח אצל הגר"א. כמו כן מציין המחבר את התופעה שכמה משוחרי הגר"א, בפרט בימינו, לא המשיכו למעשה את שיטתו כפי שהיתה אלא סטו ממנה, תופעה המצויה לרוב, לגבי חוגים ומנהיגים דגולים משך ההיסטוריה.

הגר"א מילנא הוא כידוע אחת הדמויות הכולטות בתולדות עם ישראל — יחיד ברור, שהשפעתו מרובה על שוחרי התורה עד ימינו אלה. עתה, משעברו מאתיים שנה מאז פטירתו, ונתגלו מקורות רבים נוספים, אפשר להצריך ולשער מהי גישתו של הגר"א בנושא לימוד החכמות החיצוניות — עניין חשוב המעסיק את עולם התורה גם בימינו, ועד היכן הגיעה השפעתו. חשיבות הנושא עולה ביתר שאת ברור זה שבו התחוללה התפתחות עצומה במדע ובטכנולוגיה בפרט, ובשאר חכמות בכלל.

א. דעת הגר"א על לימודי חול והשפעתו על תלמידיו

הראשון מבין הכותבים על גישתו של הגר"א ללימודי "שאר החכמות" הוא רבי ברוך שיק משקלאב (שקלאווער), שהיה תלמיד חכם בעל שיעור קומה.¹ הוא תרגם לבקשת הגר"א

- * חלק ב של מאמר זה יפורסם בחוברת כ"ד, 10, וכו נרון בשמרוצה שתלמידי הגר"א למדו לימודי חול בירושלים לפני כמאה ושבעים שנה, ובגישות השונות לספר "קול התור".
- ** אורתי העמוקה נחנה, על החערות החשובות, ההפניה למקורות הייעוץ לפרופ' שניאור זלמן ליימן, לפרופ' מלך שפירא, לפרופ' אריה מורגנשטרן, לר"ר שלמה כהן, לגיסי הרב אברהם משה כהנא, לגיסי הרב יצחק סנדר, ולהרב דוד גרוסר שהביא לתשומת לבי את הספר מדרש שלמה והפרק בו הרוץ על לימוד שארי החכמות ע"י תלמידי הגר"א בירושלים.
- 1 הוא היה אחיינו של בעל שאגת אריה, אחי אמו, והיה סבו של ר' יעקב ברוכין בעל משכנות יעקב, ושל ר' יצחק מינקאווסקי בעל קח אודה. הוא שימש כר"ץ ומר"צ במיתקן ובסלתאק. ראה:

השקפתו של הגרי"א על חשיבות החשכלה הכללית

אלא דרכו היתה כדרכם של כמה גדולי ישראל בעבר, הרמ"א, המהר"ל מפראג, רבי יוסף קארו, רבי יאיר בכרך, השל"ה, רבי יהונתן אייבשיץ, הרמח"ל, רבי שלמה מזעלמא (בעל מרכבת המשנה) ועוד אישים גדולים, אחרים.³
דברים דומים בשם הגרי"א נאמרו מפיו של רבי הלל ריבלין משקלאב, תלמידו של הגרי"א, בספרו "קול התור" המוקדש לתורת הגרי"א על תקופת המשיח:

ומרגליה כפומי, במידה שיחסר לו לאדם בידיעת הסגולות שבכותות הטבע יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה, וכמדה שהכמי התורה ישיגו במחקרי סגולות הטבע יוסיפו מאה שערים בחכמת התורה. (שם, עמ' 123)

על אמות דבריו של רבי ברוך משקלאב (שקלאווער) ועל רצונו של הגרי"א שיתורגמו ספרי חכמות ללשון הקודש, העיד אחיינו שהיה גם תלמידו של רבי חיים מוולוז'ין, רבי אברהם שמחה מאמטשיסלאוו, רב נכבד ומקובל ידוע (חיבר הקדמה חשובה לזוהר חדש, שו"ת, ועוד) ואלה דבריו:

...מודעת מאנשי אמנה יראי ה' שרבינו הגדול קדוש ה' הגאון החסיד כחד מקמאי מרנא ורבנא אליהו ז"ל מוולנא, השתוקק שספרי החכמות הנצרכים להבנת דברי קדשם של נביאינו הקדושים ודברי קדשם של רבותינו הקדושים חכמי התלמוד ז"ל וחידותם במקומות רבים, יועתקו לשפת קדשנו, והפציר את הרב החכם היקר והמפורסם מוה"ר ברוך שקלאווער ז"ל שיעתיקם ככל אשר תשיג ידו, וכן שמעתי מפורש מפה קדוש דודי הגאון החסיד מוהר"ר חיים ז"ל מוואלאזין שרבינו ז"ל הנ"ל אמר לבנו הרב הגדול מוהר"ר אברהם ז"ל שהוא משתוקק להעתקת החכמות מלשונות אחרות ללשון הקדש, ולהעתקת היוסיפון לרומיים שעל ידו נוכל לבוא אל מטרת כוונתם של רבותינו ז"ל בתלמוד ובמדרשים כדברים במקומות רבות בעניני ארץ קדשנו ובית מקדשנו ותהלוכות שרי קדשנו בימי קדם ההם... והן עתה אפריק נמטייה לגבר חכם בעז ונצר תרשיה מוהר"ר קלמן שולמאן שהתעורר להעמיס על שכמו הדבר הכבד הלז להעתיק את ספרי הכהן המשיח ההוא לשפת קדש ולהוציאם לאור... וגם לעשות בזה את רצון צדיק רבינו הגדול הגרי"א ז"ל... דברי המדבר כאמת לפני עם ה' אלה לכבוד הכהן הקדוש המשיח ולהקים רצון צדיק וקדוש ה' רבינו ז"ל...⁴

3 ראה: ע' אטקס, יחיד בדורו, עמ' 66-67; וראה "נספח מקורות" בסוף המאמר.
4 הספר ראה אור בארבע מהדורות. ראשית, תמצית של הספר יצאה לאור ע"י צאצאו, רבי שלמה זלמן ריבלין, בשנת תשי"ז. אח"כ גרפס ע"י הרב מנחם כשר בספרו התקופה הגדולה, בשנת תשכ"ח. וכן יצא לאור ע"י הרב פרידלנדר משיבת פוניבז', בשנת תשכ"ט. וברביעיית, ראה אור ברפוס בזמנת יוסף ריבלין בשנת תשנ"ד. דפי הספר המצוטטים במאמר זה הם מהמהדורה האחרונה.
על אף הספקות בנוגע להימנעותו של ספר "קול התור" (שאייחזר להן זיין נפרד), אני מביא ציטוטים ממנו. מכיון שיש בו סיכום נאה של רעיונות המובאים ממקורות חשובים אחרים (המפורטים להלן): הוא כתוב בסגנון יפה ותמציתי ורדוע לרבים; ובעיקר, חשוב לדעת כי גדולי תורה כר' יעקב משה חרל"פ ור' חיים פרידלנדר, שהיה המנהל הרוחני בישיבת פוניבז' (שידיו רב לו בחכמת הקבלה שבה עוסק הספר), שהזכירוהו לעיל ועוד אחרים בני היישוב הישן בירושלים האמינו באותנטיות של ספר זה כמשקף את דעת הגרי"א.
5 שני מכתבים בשנת תרכ"ב לקלמן שולמאן, שהוציא לאור חרוגים של הספר מלחמות היהודים מאת

אהרן משה שרייבער

ובמכתבו הקודם של רבי אברהם שמחה למו"ל הנ"ל, קלמן שולמאן, עדות נוספת לרצונו של הגר"א בתרגום ספרי חכמה לעברית:

...ולפלא בעיני כי לא הציג בפתח דברי העתקתו את אשר כתבתי אליו שרכינו הגר"א ז"ל השתקק ובקש מאד שיועתקו הספרים הנזכרים ללשון קדשנו... (שם)

רבי ישראל משקלאוו, תלמידו של הגר"א, כותב בהקדמה לספרו "פאת שולחן" על דברי הגר"א בענין זה:

לא יכולתי להתאסק מלהודיע סיפור אמיתי נפלא אשר שמעתי מפה קדוש תלמיד מובהק של רבינו הקדוש רב חביבי נוח נפש צדיק הרב חז"צ החסיד המקובל הגדול המפור' בעולם כבוד מו"ה מנחם מענדל זל"ה... כה אמר [הגר"א] כל החכמות נצרכים לתורתנו הק' וכלולים בה וידעם כולם לתכליתם והזכירם חכמת אלגעברא ומשולשים והנרסה וחכמת מוסיקא ושיבתה הרבה, הוא היה אומר אז כי רוב טעמי תורה וסודות שירי הלויים וסודות תיקוני הזוהר אי אפשר לידע בלעדה ועל ידה יכולים בני אדם למות בכלות נפשם מנעימותיה ויכולים להחיות מתים בסודותיה הגנוזים בתורה... וביאור איכות כל החכמות ואמר שהשיגם לתכליתם

יוסיפוס (הארשא, תרכ"ב).

לאור המכתבים האלה, אי אפשר לקבל את דבריו של פרוס' ע' אטקס כאילו הגר"א לא התכוון להרבות את ידיעת החכמות בחברה היהודית" (יחיד בדורה, עמ' 62). יש שמביאים ראיה על צימאון הגר"א להשיג ספרי חכמה כללית ממכתבו של אחי הגר"א ר' יששכר בער, וגם ממכתב מאת הגר"א, אל ר' שאול לוינשטאם, רבה של אמשטרדם (נכדו התחתן עם בתו של ר' יששכר בער) בשנת תקל"ו כשהיה הגר"א בן חמישים ושש שנה. במכתב מתבקש ר' שאול "לקנות בכסף מלא" כמה ספרי קבלה מקדמונים "וגם ספר המידות לאריסטא" ולשלחם לחילנא (צבי הוורדיק, כתבי הגאונים, פערטקוב, תרפ"ח, עמ' 7. ראה: א' מודגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 290-292). האמת היא, שכנראה נכתב המכתב ע"י ר' יששכר בער לבדו ונחתם על-ידו. רק אחרי חתימתו הוסיף הגר"א את ברכתו וכתב: "גם אני אומר שלום רב לכבוד אה' מחו' הרב הגאון הגדול... כשהרירי שאול נ"י...". ואחרי כן חתם הגר"א את שמו. גם אשד גינצבורג, חותנו של ר' יששכר בער, הוסיף ברכתו וחתם את שמו. א"כ, היה זה ר' יששכר בער, ולא הגר"א, שהזמין את ספרו של אריסטו, ואף שבמכתב נתבקש ר' שאול "לקנות כשבילנו ולשלוח לנו" (בלשון רבים), אין הלשון מוכיח שהזמנת ספרו של אריסטו היתה גם מהגר"א, שהרי כל המכתב מעורב בלשון רבים ובלשון יחיד, כגון: "עלינו לקיים", "ואנן", "שלדעתנו", "בראותי", "הייתי", "ואני", אלא שזהו שיגרא דלישנא של כותב המכתב, ר' יששכר בער. גם לא מסתבר שהזמנת ספרו של אריסטו ניתנה גם מצד ר' אשר גינצבורג, שגם הוא, כמו הגר"א, הוסיף את ברכתו למכתב. אבל מכל מקום, נראה שהיו אנשים בחוגו של הגר"א שהיו מעוניינים בספריו של אריסטו, ומשמע גם שהגר"א לא ערער על בקשת אחיו לרכוש את ספרו של אריסטו. כנראה שהגר"א לא ידע יונית ולטינית, כפי שמשמע מרצונו שיתורגמו ספריו של יוסיפוס ללשון הקודש (ראה הסקסט המובא שם מפי אברהם שמחה מאמטשיסלאוו). ומ"מ היה יכול לקרוא את ספרו של אריסטו, אולי בתרגומים לעברית שכבר נמצאו, כנראה, בחקופה ההיא. על דעתו של הגר"א בנוגע לפילוסופיה, ועל הערתו על "הפילוסופיה הארורה", ראה: אטקס, יחיד בדורה, עמ' הע' 6, 8, 30; י"י דינסטאג, "האם התנגד הגר"א למשנתו הסילוסופית של הרמב"ם?", חלפיות (תשי"ט); Marc B. Shapiro, "Book Review: Rabbinc Responses to Hasidic Rapture, of Allan Nadler", *Jewish Social Studies*, 49 (Spring, 1998), p. 179

הספר יצא בצמת בשנת תקצ"ו.

6

8

השקפתו של הגר"א על חשיבות החשכלה הכללית

רק חכמת הרפואה ידע חכמת הניתוח והשייך אליה אך מעשה הסמים ומלאכתן למעשה רצה ללמוד מרופאי הזמן וגזר עליו אביו הצריך שלא ילמדנה כדי שלא יבטל מתורתו כשיצטרך ללכת להציל נפשות כשידע לגמרה וכן חכמת הכישוף... וידעה, רק היה חסר לו מעשה העשבים וכל גמר מעשיה מפני שהם ביד הגוים הכפרים לא היה יכול ללמוד גמר מעשי סרוב מפנקותי [כך במקור] ועל חכמת פילוסופיה אמר שלמדה לחכליתה ולא הוציא ממנה רק שני דברים טובים...

הגר"א עצמו כתב ספרים אחדים על שאר חכמות, ובתוכם, ספר "איל משולש" על חכמת המשולשים וההנדסה, "חיבור ארוך על התכונה", ספר על דקדוק,⁷ קיצור לספר "מלות הגיון" של הרמב"ם (שהוא ספר כללים לחכמת הפילוסופיה).⁸ הגר"א האמין כי על האדם להיות מצוי גם בחכמת הטבע (המדעים) ובעולם המעשה, ולא רק בחכמה האלהית (התורה):

והאדם צריך לידע ג' חכמות, חכמות האלקית חכמת הטבעית חכמת המעשיית.⁹
על ידיעות הגר"א בשאר חכמות העיד תלמידו רבי מנחם מנדל משקלאב:

מי יכול למלל ולספר קצות ידיעותיו ופלאות חכמתו איך שידע כולה על בוריים כמו חכמת המוסיקה... וכן חכמות שנשאר ממנו חיבורים עליהם. כולם היו לו לרקחות ולטבחות לחכמת תורתו הקדושה.¹⁰

גם בניו של הגר"א מספרים על ידיעותיו הנפלאות ב"שבע החכמות", על קפדנותו ללמוד מדעי הטבע כדי שיוכל להשיג את חכמת התורה וכן על מחקרים שחקר בחכמת הטבע.¹¹

ספר "קול התור" הרחיב את הדיבור על גישת הגר"א לשאר החכמות:

עוד מצעירותו הראה נפלאות בכל שבע החכמות והרבה לבקש גם ציווה לתלמידיו ללמוד כמה שאפשר בשבע החכמות של מחקרי ארץ... (עמ' 115)

ולאלו חכמות התכוון הגר"א?

אלה הם שבע החכמות כמובן האמור חכמת בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה כמבואר לעיל: א) חכמת החשבון התכונה והמדירה. ב) חכמת היצירה וההרכבה. ג) חכמת הרפואה והצמיחה. ד) חכמת הגיון הדקדוק והמשפט. ה) חכמת הנגינה

7 י"ה לרין, עליית אליהו (הצ' 2, לעיל), עמ' 158.

8 יצא לאור פ"י אליעזר ריבלין, ירושלים, תרפ"ו.

9 ליקוטי הגר"א, פרוש לישעיהו, ירושלים, תשכ"ג, עמ' יא. טובא אצל ר' שוחט, "הגר"א מורלגא ולימוד החכמות הכלליות", כד"ד, 2 (תשנ"ו), עמ' 89-106. וראה גם: י"י דינסטאב (לעיל, הצ' 5), עמ' 253.

10 הקדמה לביאור הגר"א על מסכת אבות, שקלוב, תקנ"ט.

11 הקדמה לספר אודת אליהו, תקס"ד, עמ' 125-128; וראה להלן עמ' 11.

אהרן משה שרייבנר

הקדושה. (ו) חכמת התיקון והשילוב. (ז) חכמת הביגור (בין גשם ורוח) וכחות הנפש.¹²

ועל עיסוקו ברפואה ובפילוסופיה –

רבינו ידע את כל החכמות האלה על בורין. את חכמת הרפואה ידע כל עקריה אך אח מעשי גמר הריקות לא השלים בגלל פקודת אביו. את חכמת הפילוסופיה למד לתכליתה ולא מצא בה כי אם דברים אחדים שמקורם לקוח מחז"ל ועליה אמר שאין בה לא הגיון ולא צדק מיוסדת על אפיקורסות אורילית... ("קול התור", עמ' 120)

בעל "קול התור" מדגיש את יסוד קידוש השם, כאחד הטעמים החשובים לתמיכתו בלימוד החכמות הכלליות:

יסוד גדול לרבינו הגר"א להתכוננות בלימוד שבע החכמות לקראת שנת ת"ר באלף זה האלף הששי היה דברי הזוהר פרשת וירא, דף קי"ז [דף קל"ב במהדורת ספר הזוהר עם פירוש "הסולם" של י"ל אשלג, ירושלים-ניר-יורק תשנ"ה], אשר שם נאמר, "בשית מאה שנין לשתיתאה יתפתחון תרעי דחכמתא לעילא ומבועי דחכמתא לתתא... רבנו הגר"א דבר אתנו הרכבה... שאתחלחא דגאולה קשורה עם קברין גליות ועם התפתחות מבועי החכמה באיחצרותא דלתתא ע"י ישראל בירושלים... ובמובן האמור "חכמות בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה" וכך אמר לנו רבנו אלו דברים מביאים לידי קידוש השם בעקבות משיחא: בנין ירושלים, קברין גליות, פריחת ארץ ישראל, תקן המדות, גילוי רמזי התורה ולימוד שבע החכמות... (שם, עמ' 116)

עיסוקו של הגר"א בשאר החכמות היה כה ידוע, עד שרבים ייחסו לו את "ספר הברית", שכלל בתוכו אנציקלופדיה של מדעי הטבע, ויצא בשנת תקנ"ז בעילום שם. המחבר רבי פנחס אליהו הורביץ נאלץ לפיכך לחשוף עצמו ולגלות את שמו, במהדורה השנייה (בשנת תקס"ז).¹³

נודע למשגב שרבים מבעלי השכלה ומלומדים ידועים בחכמת מחקרי הטבע מאחב"י ומשאינם בני ברית גם מטעם שרים ורחנים היו באים לרבנו הגר"א לבקש

12 קול התור, עמ' 119-120. לפי מסורת במשפחת ריבלין, "מעם השאיר ר' הלל (שקלאוור) את כינורו בתדרו של הגר"א, למחרת אמר לו הגר"א שינסה לנגן קצת על הכינור ומיד נתרגש וגם נודעו מאד מנעימות קול הכינור עד כדי כלות הנפש. הגר"א הראה לו שבמקום מסויים בכינור עשה שלשה חורים בצורת סגול ואמר לו, שעי"ז נמשך כוח עילאי משירת הלזים והזהירו לא להשתמש בתיקון זה זולת בשעת ההכרח להכריע את הס"ט בשערי ירושלים" (שי"ז ריבלין, מדרש שלמה, ירושלים, תשל"ג, עמ' 148, הע' 65).

13 ראה: שי"ז ליימן (לעיל, הע' 2), עמ' 149, הע' 12. אגב, גם החת"ם סופר, הלוחם הנלהב נגד הרפורמים, שיבח מאוד את ספר הברית והמליץ לתלמידיו ללומדו באומרו שהיה כריצונו לחבר ספר כזה כשביל תלמידיו. ראה: שלמה סופר, חוט המשולש החדש, דף צט, תל-אביב, תשכ"ח וכן: ליימן, שם.

דעות החת"ם סופר גם דומות משהו לדעות הגר"א: גם בהשראת החת"ם סופר עלו כמה מתלמידיו לארץ ישראל וגם הוא חשב שעליהם והתיישבותם יחישו את הגאולה, אבל לא כאן המקום להרחיב.

השקפתו של הגר"א על חשיבות ההשכלה הכללית

ממנו פותרים ועצות על שאלות קשות במחקר הטבע הוא פתר את כל השאלות באופן מפליא וכמהירות רבה... (שם, עמ' 121)¹⁴

שלמה זלמן ריבלין (הראשון שהוציא לאור את "קול התור", המיוחס לסבו) טוען בספרו "מדרש שלמה" כי הגר"א לא הסתפק רק בלימוד החכמות אלא עסק גם בחקירות שונות בחכמת הטבע:

ידיעתו של רבינו בשבע החכמות היתה לא רק בדרך העיונית כי אם גם בדרך המעשית והרבה מעשיות ידועות על כמה המצאות נפלאות שהמציא רבינו כמעשה הנריסה בטבעיות הצמיחה והרפואה ובחורת הנגינה ועוד... ופעם בסעודת ראש חודש דיבר באריכות על הפסוק "עלי הגיין בכינור" ואז גם עשה תיקון מפליא מאד בכינור שלי.¹⁵

בני הגר"א, בהקדמתם לספר "אדרת אליהו" (דובראוונא, חקט"ד), כתבו שהשקפת הגר"א היתה כי –

כל החכמות אליו ידרשו, ספחנו נא לרקחות ולטכחות ... הראשונה היא חכמת המספר והמשלשים. הניף לה ידו והרים לה קולו: בואי נא ברוכת ה' לשערי התורה והיראה כי רבים חללים הפילה ואת בקיעי בני עמינו ראיתי גם רבו, אולי המאור של תורה יחזירנה למוטב...¹⁶

14 בספר עליות אליהו (לעיל, הע' 2), כג ע"ב, מובא סיפור על הגר"א מהרב יעקב צבי מעקלענבורג, העל הכתב והקבלה, על התפעלותו של פרוספור, ראש, כביכול, לכמה אוניברסיטאות בברלין, על ידיעות וחכמת הגר"א בחכמת הטבע.

15 מדרש שלמה (לעיל, הע' 12), עמ' 147, 148. הע' 65. ראה גם בהקדמתו של ר"ח מוולוז'ין לספרא דצניעותא שכתב שהגר"א התחיל ליצור גולם ציי צירופי אותיות וע"י כהו כשבע החכמות.

16 דברים דומים מאוד נאמרו בביוגרפיה הקלאסית על חיי הגר"א (הנוכרת לעיל), עליות אליהו, עמ' 59; וראה: צ' אטקס, יחיד בדורו, עמ' 50-51.

סברה דומה, אבל מסקנה הפוכה, נותב הרב אליהו רסלר: "אבל שיטת היושבות – להצמיד למטרה יחידה, לגדל גדולי תורה ויראת שמים כאחד, ובשביל זה אסרו את האוניברסיטה לחניכיהם כי לא ראו שום עצה איך לגדל גדולים בתורה, אלא אם כן ירכזו את כל מגמת חניכיהם אך לתורה בלבד. אמנם לא נחשוב שלא ידעו מראש כי בדרך זה ח"ו יקולקלו כמה, מאשר לא יוכלו לעמוד בקצוניות זו, ופרשו מדרכה של תורה, אמנם זהו המחיר אשר ישלמו בעד גדולי התורה וירוש אשר יתחנכו בישיבותיהם" (מכתב מאליהו, ירושלים, תשנ"ב, כרך ג, עמ' 357. ההדגשה במקור). הרב רסלר אינו מצטט מקור ברור לגישה זו, הסוברת שיש להקריב קרבנות ("חללים"); היינו, שיפסיקו להיות שומרי תורה ומצוות, אע"פ שגישה זו סותרת לכאורה את העקרון בהלכה, "אין דוחין נפש מפני נפש" (אהלות ז, ו) ואין פודים נפש בגופש (תרומות ח, יב; תוספתא שם פ"ו הכ"ג; ירו' שם פ"ח; שו"ע י"ד סי' קנז סע' א במחבר ובירמ"א). גישת הגר"א, שלפיה מוכנים לקבל הפלת חללים רבים, מבוססת אולי על ירושלמי קידושין פ"ד ה"א: "גדול קידוש השם מחילול השם", וקרבן העדה מפרש: "בדבר שיש בו קדוש השם... לא דחינן מצוה דקדוש השם מפני חילול השם". (כישוי רומה נמצא במד"ר פרי נשא, פרק ח, במד"ר שמואל, פרק כה ובטורוש "יפה ענף", שם). הגמרא מבטסת כלל זה על המסופר (שם"ב כא) על דוד המלך שכדי למנוע חילול ה' על כך שכני ישראל הפרו בריחתם עם הגבעונים מסר את בני שאול המלך להריגה ע"י הגבעונים בגלל מה שעשה אביהם, אע"פ שהיה גם כהן חילול השם, כי עברו על המצוה, "לא תליך נבלתו" (דברים כא, כג) וגם מכיון שהכניס, עצמם, לא עשו שום מעשה צול. ייתכן שהגר"א האמין, כמוכא לעיל, שלמד שבע החכמות מביא

אהרן משה שרייבער

הגרי"א לא רק שהוא עצמו עסק בשאר חכמות, למדן הורדה לתרגם ספרי חכמות ללשון הקודש אלא על-פי הכתוב בספר "קול התור", הוא אף ציווה לתלמידיו ללמודם כיוון

לקידוש השם גדול. לכן דרשה הפצת לימוד זה אפילו שהגדלים להפלת חללים רבים. תדחי נתנה להגאון הרב שלמה פישר, ראש ישיבת איתרי בירושלים, שהפנה את תשומת לבו לתלמוד ירושלמי זה.

דבריו של הרב דסלר אומרים דרשני. הלא בישיבות (בעיר קעלם וגורובין) של הרב שמחה דיסל ברידא (יד), שהיה תלמידו הנאמן של רבי ישראל סלנטר ומגדולי בעלי המוסר וגם רבו של אביו של הרב דסלר, למדו לימודי חול שלוש שעות בכל יום. ומשיבתו יצאו ראשי ישיבה מפורסמים וגדולי עולם כמו הגאונים נתן צבי פינקל ("הסבא סטלובודקא"), משה מרדכי עפשטיין (ראש ישיבת סלובודקא חכרון), נפתלי טרוט, איסר זלמן מלצר, אהרן בקשט, יוסף ליב בלוק, יוסף יחל (מטוברוזק) ועוד. דרוש ברור אם גם הגאונים הגי'ל למדו לימודי חול או שנבנסו לישיבה שם בגיל מבוגר. (דב כ"ץ – ראה להלן – מתאר שהינערים" למדו לימודי חול. אריה כרמל, שערך את ספרו הגי'ל של הרב דסלר והיה מקורב אליו, סח לי שהוא הבין מהרב דסלר שתלמיד הישיבה בקעלם ובגורובין למדו לימודי חול רק עד גיל שלוש-עשרה או ארבע-עשרה.) וכן, שהרב דסלר עצמו נתחנך בלימודי חול, כולל יצירות מספרות קלסית של העולם, ע"י אביו לפי העקרונות שקבע רבו ר' שמחה דיסל. הרב דסלר למד בישיבה זו י"ח שנה ואביו היה אחד ממגדולי הישיבה. ראה על כל הגי'ל: רב כ"ץ, תוצאת המוסר, חלק ב, תל-אביב, תשי"ד, עמ' 219-226; אריה כרמל, יחד נאמן, כ"ד טבת תשנ"ד; *The Torah U-Madda*, Facing the Truths of History", J.J. Schacter, *Journal*, 8, p. 200; Norman Lamm, *Torah Umadda*, New Jersey/London, 1990, pp. 321-332; W.Z. Low, "Some Remarks on a Letter of Rabbi E.E. Dessler", *Encounter: Essays on Torah and Modern Life*, Jerusalem/New York, 1989, p. 210; הליטאית בהתהוותה, ירושלים, חשניה, עמ' 230; ע' אסקס, ר' ישראל סלנטר, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 289; ליימן (לעיל, ה' 2), עמ' 180-216.

גישה אחרת נקט הרב נפתלי צ"י ברלין (הנצי"ב). הוא לא היה מוכן להקריב קרבות, כלומר, תלמידים שיפרשו מדרכה של תורה בגלל מניעה לימודי חול. הנצי"ב טען (אחר שהזכיר שלפעמים תכנה המלכות לימודי חול) שאם לא יהיה כ"ז אב ילברדו איזה מורה הגון ופחדיק הדת נלמד לימודי חול לבגון ע"כ הוא [נאב] מכריח את בנו מלימודי חול בע"כ זה גורם שהבן כועס בהחריז וחולך כדרך עקלקלות כדי להשיג לימודי חול, אבל אם יהיה הרב [בחירת מורה ללימודי חול] מוטל על הציבור וראשי הקהל לא יהיו מברחים את בניהם לגמרי מלימודי חול, אבל היא ההשגחה עש"י הפורה [ללימודי חול] אשר יבחרו שלא יסורו מדרך התורה וגם יהיו ספנים שעות מרווחים לצסק התורה זה זה יתקיים בידם" (ש"ת משיב דבר, סי' מד). הנצי"ב הסכים במקצת עם דעתו של הרב דסלר, ואמר: "שאינן לקות שיצאו מלימודם בשעות כאלה [היינו שטקדישים שעות רבות ללימודי חול] להוראה, כאשר זה דרכו של תורה שאין עמלה ותכליתה מתקיים אלא במי שקפנה כל ראשו בה... וא"א להיות גדול בתורה בשעה שעוסק בדברים אחרים. וכל גדולי תורה שהמה גם חכמים בלימודי חול, אינו אלא שנתעסקו בלימודי חול קודם ששקעו ראשם בתורה או אחרי שכבר נתגדלו בתורה אבל ביחד אי"א להגיע לתכלית הלמודי". דעתו של הנצי"ב היא כי אפשר להיות גדול בתורה אפילו אם לומדים לימודי חול, אם שוקעים ראשם בתורה קודם שלומדים לימודי חול או אחרי כן. כנראה אין זו דעת הרב דסלר. לאור חילוקי דעות הגי'ל אם אפשר לגדל גדולי תורה שלומדים גם חכמות, מעניין לראות שבוסף להגרי"א ותלמידיו, ותלמיד תלמידיו וקדימיהם מגדולי ישראל (ראה להלן נספת המקורות לסאמר) שלמדו והתעסקו בלימודי חול, היו כמה וכמה גדולי ישראל שלמדו באוניברסיטאות וגם קיבלו תארים שם, כמו הרב יעקב עסלינגר (בעל ערוך לנר), מהר"ץ חיות, הרב יחיאל יעקב ויינברג (מחבר שו"ת שרידי אש), הרב עזריאל הילרסהיימר (חידושי רבי עזריאל על מ"י יבמות, כתובות), החכם יצחק בנימין, הרב שמשון רסאל הירש, הרב רדד צבי הופמן (ש"ת מלמד להועיל), הרב חיים העללה, הרב יוסף רב הלוי סלוביציץ, הרב נחמן מנדל שניאורסאהן (הרבי מליובאוויטש), ועוד.

חשקפתו של הגר"א על חשיבות ההשכלה הכללית

שלסי תפיסתו, חובה גמורה לכל אחד ואחד ללמוד אותן, ולשלוט לכל הפחות באחת מהן. יתרה מזו, הוא גם הראה לתלמידיו, לכל אחד בנפרד, לפי שורש נשמתו, איזה חכמה יבור לו להתרכז בה:

הרבה לבקש גם ציוה לתלמידיו ללמוד כמה שאפשר בשבע החכמות של מחקרי ארץ בכדי להרים את חכמת ישראל עפ"י חכמת התורה בעיני העמים עפ"י הכתוב כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים וכו'... ("קול התור", עמ' 115)

על כל אחד מחכמי התורה ומכש"כ יודעי ח"ן – אמר רבינו – הוכה רכה ללמוד לפחות אחת משבע החכמות המניות לעיל וללמדה גם לאחרים ת"ח ויראי ה'. כל אחד יכחך באחת החכמות לפי כשרונו ונטייתו הטבעית והשכלית... (שם, עמ' 123)

רבים מחכמי קהילתנו משקלאב וממקומות אחרים נהרו לרבנו הגר"א בבקשות הוראות מפנו בענין זה והוא היה קובע לכל אחד ואחד את מקצוע החכמה המתאים לו לפי כשרונו ונטייתו וברוח קדשו אמר גם כן לכל אחד רמו אחד או יותר שבו נרמו שמו ועיניו בפסוקים כתב"ך ולפעמים גם על פי גורל... (שם)

הוא הביע שמחתו והוקרתו על אלה מחלמידי המקימים בכל כוחם ואילותם את הענין הגדול הזה בפועל ממש לקידוש שם שמים ושם ישראל בסעדי"ש... (שם)

ללימוד שאר החכמות כמה טעמים – השגת חכמת התורה, קידוש השם בעיני העמים, וקירוב הגאולה:

...פעמים רבים היה אומר מתוך אנתות כבדות למה יאמרו בגוים איה חכמתן של ישראל ומטה לאוזן אמר לנו הרבה פעמים מה עושים תופשי התורה שלנו בעד קידוש ה' כמו שעשו הקדמונים מגדולי ישראל שרבים מהם קידשו שם שמים ע"י ידיעתם המרובה בחקירת מצפוני הטבע מנפלאות הכורא ית"ש אשר גם רבים מחסידי האומות העלו על נס את חכמת ישראל חכמי התורה אנשי הסנהדרין תנאים ואמוראים וכו' ובדורות המאוחרים רבנו הרמבם ובעל התוספות יום טוב ועוד, אשר הרבו לקדש שם שמים בעיני הגוים ע"י חכמתם במחקר ארץ.

מתוך כל האמור בפסוקים הנ"ל בתורה ובגביאים ומתוך דברי הזוהר הקדוש הנ"ל מסיקים אנו את העיקרים האלה: א) לימוד שבע החכמות שבאיתערוותא דלתתא מסייע להשגת חכמת התורה ברזיה ומעלה את חכמת ישראל וקידוש ה' בעיני הגוים וקירוב הגאולה ("קול התור", עמ' 118)

...בקשר ללימוד שבע החכמות אמר לנו רבנו: ההתגלות המשיחית באה בד כבד קימעה קימעה עם התגלות חכמת התורה ומתגלית ע"י גלוי רזי התורה ופתיחת שבע החכמות דלעילא באיתערוותא דלתתא, זאת כוונת הקדוש פרשת וירא (דף קי"ז) שבשנת ת"ר לאלף הששי יתפתחון תרעי דחכמתא לעילא ומכרעי דחכמתא לתתא, עם התחלת התגלות משיחית קימעה קימעה... (שם, עמ' 117)

כוונתו כנראה היא שלימוד שאר החכמות יסייע להבנת רזי התורה שיתגלו בתקופת

אתרן משה שרייבט

בשיטת הגר"א, לפי "קול התור", מבוססת על מאמר בספר הזוהר (וראה לעיל עמ' 11):

ובשיטת מאה שנים לשתייתא יתפתחון תרעי דחכמתא לעילא ומבועי דחכמתא לתתא ויתתקן עלמא לאעלא בשביעאה... (פרשת וירא, דף ק"ז)

לפי הגר"א, המאמר מתכוון להסצח שבע החכמות ('חכמתא לתתא') ורזי התורה ('חכמתא לעילא') והתחלת תקופה של עקבתא דמשיחא שתתחיל באלף השישי, בשנת ת"ר (ז"א בשנת 1840 לספירת הנוצרים).¹⁸

עולה כאן, במובאות האחרונות, רעיון חדש של קישור 'שבע החכמות' עם ימות המשיח. ואכן ספר "קול התור" כולל רעיונות מעניינים ובהם נימה חדשה זו – של זיקה בין שבע החכמות לימות המשיח – שהוא מגלה בשיטת הגר"א. לימוד שבע החכמות (לפי "קול התור") הוא גם 'תנאי מוקדם' וגם 'תנאי משותף' לתקופת המשיח. הגר"א ניבא, וגם ביאר, התרחשותן של שתי תופעות גורליות – שתוצאותיהן מכריעות בעולם בכלל ולגבי היהודים בפרט – אשר לכאורה אין כל קשר ביניהן: התופעה האחת, התפתחותן המופלאה של הטכנולוגיה המדע; והתופעה השנייה, התיישבות מסיבית של יהודים בארץ ישראל החל משנת ת"ר.

התופעה האחת, התפתחות מהירה של המדעים והטכנולוגיה באלף השישי, אכן התגשמה. איכות החיים וכן תחולת החיים של בני אנוש השתנו לאין ערוך בשל התפתחות המדעים (הן בתחום הרפואה, הן עקב המצאת החשמל – גם למאור גם למכשור רב עצמה ועוד). אפשר לומר שבמאה ושישים שנה – משנת ת"ר עד ימינו – התפתח המדע, והשתכללה הטכנולוגיה יותר מאשר באלף וחמש מאות השנים שלפני כן.¹⁹

- 17 דבר זה מסביר את התייבוב בין ההתפתחות הענקית בחכמת המדע, בד בבד עם הפצת תורת הנסתר, עם קיבוץ גלויות והתפתחות יישוב גדול של יהודים בארץ ישראל על-פי דרך הטבע החל משנת ת"ר; וראה גם בהקדמת הרב חיים פרידלנדר (שהוזכר לעיל בהערה 2). לספר קול התור, תשכ"ט.
- 18 דעת הגר"א ששנת ת"ר תהיה שנת תחילת התקופה המשיחית נמצאת גם בהסברים שנתנו תלמידיו לפירוש הגר"א לספר 'ספרא דגניעותא', דף נד ע"ב (והלגא תק"פ): "...וסכאן תרע קץ הגאולה שהוא כעתה... ומשביע אני את הקורא בה' אלוקי ישראל שלא יגלה זה...". למקורות אחרים לרעיון זה, הפרצתה של האמתה בגאולה בשנת ת"ר בקרב תלמידי הגר"א, ראה א' מורגנסטרן, משיחות ויישוב ארץ ישראל, ירושלים, תשמ"א, עמ' 38-65.
- 19 אין צורך לומר שהיו גילחים מופלאים שבססו את עולם המדע לפני החקופה ההיא (כמו אלו של קופרניקוס, קפלר, גלילאו וניוטון), ואולם מאז שנת ת"ר היתה תאוצה כבירה של גילחים מדעיים. (כגון, העיקרון של שימור האנרגיה, שהוא אבן פינה של המדע, שנתפרסם בשנת תרי"ז [1847] ע"י הלמהולץ; וכן, החוק הראשון והחוק השני של התרמודינמיקה, שהם מאוקי המדע החשובים ביותר נוסחו בזמן ההוא. גם עקרונות המכניקה הסטטיסטית הוטבעו אז ע"י קלזיוס, דבר שהוביל לזיהוי המוליקולות ולאפשרות לשער את מספרן – שלב מכריע בהתפתחות מדעי הטבע. וכן תגליתו של לואי פסטר, האנטיביוטיקה ועוד כהנה תרומות חיוניות, כגון אלה שנתרמו ע"י קירשוף, מייסד האסטרונומיקה (1859) וע"י מקסוול שפיתח את משוואותיו בתחום השדה האלקטרומגנטי והניח את קיומם של גלים אלקטרומגנטיים (1862-1864). ועוד נציין את מגדל שהניח את יסוד תורת הגנטיקה ב-1860 לערך. כמובן, היו גילחים רבים אחריו כן, כולל שתי פריצות חשובות – תורת היחסות של איינשטיין, ופיסיקת הקוונטים – שאיטשו יצירת מכשירים שונים (טרוניסטורים, מחשבים וכדומה) ויצרו מהפכה בחיים המודרניים! ראה טיריל דומב, "התורה ומדעי הטבע – סימני התכנסות", בדי"ד, 1 (קץ תשנ"ה), עמ' 29.

השקפתו של הגר"א על חשיבות ההשכלה הכללית

הגר"א הרחיב את היריעה האוניברסלית וכלל בה גם את ההטבה הגשמית של בני אנוש אף-על-פי שהייסוד האוניברסלי של תקופת המשיח במסורת היהודית מתמקד כידוע בענייני רוחניות, והיא מתוארת כתקופה שבה "מלאה הארץ דעה את ה'"; ו"ביום ההוא יהיה ה' אחד".²⁰

התופעה השנייה שהגר"א ניבא, כמחכר לעיל, היא צירוף מהלכים היסטוריים שהביאו לשיבתם של המוני יהודים לארץ ישראל באלף השישי ולגידול עצום של אוכלוסיות יהודים בארץ (מהלך שהוביל לייסוד מדינה יהודית אחרי אלפיים שנות גלות); וכן, להתרבות לומדי התורה בארץ.

שתי התופעות הנ"ל בתפיסת הגר"א, לפי "קול התור", קשורות לתקופת המשיח ומתקיימות בה, וכנראה הן גם תנאי מוקדם, כאמור לעיל, לתקופה הזאת. לכן הדגיש הגר"א את החשיבות של ידיעת שאר החכמות והפצתן כדי לאפשר ולהחיש את ביאת המשיח ולטייע להבנת רזי התורה.²¹ בנוסף לזה, האמין הגר"א שארץ ישראל תהיה, בתקופה המשיחית, המרכז של חכמת המדע, וגם, כמובן, של חכמת התורה.²² לימוד שבע החכמות נחוץ לשיטת הגר"א כאמצעי להשיג את חכמת התורה ולהרים את קרנה של תורה בישראל ובעמים כאחד:

...ובכדי להביך ולהשיג את חכמת התורה הכלולה באור החכמה העליון נחוץ ללמד גם את שבע החכמות הצפונות בעולם התחתון עולם הטבע בסוד "תחתית ההר". ורבינו אמר משל למה הדבר דומה, למלמד דרדקי המסביר לתלמידיו הפעוטים כמה דברים שבתורה על ידי צעצועים וכדומה וציוורים פשוטים. ("קול התור", עמ' 119)

20 כנראה, לפי דעת הגר"א, המילה "דעה" בפסוק "כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים" (ישעיה יא: ט. שלפי המסורה מדבר על ימות המשיח) פירושה לא רק ידיעה התחברות לה' אלא גם ידיעת ה' באמצעות ידיעת בראיו (הכוללת גם את הכנת הפסיקה וגם אספקטים ביוכימיים של דוממים, צמחים, ובעלי חיים וכן אספקטים אחרים של הקוסמוס). ענין החשיבות של רכישת ידיעות אלו מובא אצל הרמב"ם והש"ה, וראה לעיל.

גם המילה "את" בפסוק הנ"ל, לפני המילה "ה'", משמעותה, הרחבת פירושה של "דעה" כדי הכללת דברים אחרים לבד מה' (כמו שבפסוק, "את ה' אלוקיך תירא", המילה "את" מרחיבה, לפי חז"ל, גם ליראת תלמידי חכמים).

21 לפי הרב משה שיין, מקובל בירושלים (שחיבר מהדורה מתוקנת וביאור על "ביאור עשר ספירות" לרב צדקאל מגירונגה; רודך אמונה לרב מאיר בן גבאי, ירושלים תשנ"ז; ר"ר Sparks of the Hidden Light, ירושלים, תשנ"ח), אפשר להבין את הרעיונות הקבליים של תורת האר"י, שהם מטובכים מאד, נסתרים, וקשים להשגה, צ"י תפיסת היסודות של פזיקת הקוונטים ושאר חכמות; (שכן, אף היסודות הללו לא מתאימים ללוגיקה, ולפעמים הם מנוגדים לה. למשל, החוק שאפשר לגוף פסוים להתקיים בשני מקומות שונים באותו זמן; וכן שתוצאה יכולה להיווצר לפני שקיימת לה סיבה. ובכך, לאפיונו של דבר, לא קיימת ממשות כרודה ואין מקרה כטבע א"כ יש בן אדם שצפה את המקרה. האדם הצופה, הוא — בסופו של דבר — התורם ליצירת המקרה) הרב שיין שייך ששיטת הגר"א מסבירה את החיבור שבין החסתחות פזיקת הקוונטים בשנות ה-20 שהיא תופעה מהפכנית בעולם המדע, לאסיסה הבין-לאומית באותה תקופה בסן-רימו, שם אושרה הצהרת בלפור המכריזה על הקמת בית לאומי ליהודים בארץ ישראל, מאורע היסטורי שהשפיע על התרבות אוכלוסיית היהודים בארץ.

22 אולי המילה "ארץ" שבפסוק "מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים", יש בה רמז לארץ ישראל, ולא רק לארץ במובן עולם, כי ביחוד בפסוק זה היו פתאומות גם המילים "תבל" או "חלד".

אהרן משה שרייבער

...לימוד חכמות הטבע לשם השגת חכמת התורה יעיל וישמש הרכה להרמת קרן התורה ולחזק אהבת התורה ויראת שמים בכל בית ישראל ולקידוש ה' ומעלת ישראל בעיני כל יושבי תבל ושוכני ארץ.²³

עם זה, כדאי להרגיש כי לא מצאנו שהגרי"א רצה שיכניסו או ילמדו את שבע החכמות בישיבות, אלא שכל יחיד ילמד לעצמו מספרים שהם מ"מקורות טהורים", ומתוך ספר שנכתב כלשון הקודש. וכן הרגיש שהלימוד ישמש לא כמטרה לעצמה, אלא כמכשיר להבנת התורה (ולפי ספר "קול התור" גם למטרות חשובות אחרות). גם לא מצאנו שהגרי"א רצה שתלמידים יעסקו בלימודן של חכמות אלה לפני שמלאו כרסם בשי"ס ובפוסקים.²⁴ ואמנם, בישיבה שייסד כולל חי"ק תלמידו הנאמן, רבי חיים, רצה רבי חיים שילמדו רק לימודי קודש ולא לימודי חול, וכן היה בכל הישיבות שנוסדו על ידי תלמידי הגרי"א או על ידי תלמידי תלמידיו.

בטיכום, אין ספק שהגרי"א אהד מאד את לימוד שבע החכמות, למד אותן בעצמו, כולל לימודים בתחום מדעי הטבע ומדעי הרוח;²⁵ וכן אף רצה מאד שספרי החכמות

23 קול התור, עמ' 124. רבי חיים מולחין כותב בהקדמתו לפירושו של הגרי"א למשניות סדר זרעים: "ולא ח עינו מלהגות ולעיין בתורה, חזק לארבע אמותיו לא נסתכל מעודו בלתי אל התורה נתן עיניו. על אף שבחזאי ידע רבי חיים שהגרי"א גם התעסק בשאר החכמות (הוא בעצמו הזכיר שהגרי"א ידע רב לו בשאר החכמות) וגם ידע פילוסופיה. בודאי לא הציא רבי חיים שקר מפיו, קשה להכריע מהקטע הגיל שרבי חיים הכין שבעיני הגרי"א נחשב הציטוט בשאר החכמות כלימוד התורה ממש.

24 ראה: רמ"א, הלכות תלמוד תורה, ידד ס"ר רמ"ו, ט"ז ד'
25 יהודה לוי, מומחה נכבד לענייני תורה ומדע, טוען בספרו החשוב, שערי תלמוד תורה (ירושלים, תשמ"ב, עמ' 250), שחז"ל הכדילו בין מדעי הטבע ומדעי הרוח ושיבתו לימודים בתחום הראשון וציעו לימודים בתחום האחרון. (ביסי הביניים כללו מדעי הרוח לימודים בשלישייה של דקדוק, הגיון ורטיקה, וכן בארבע החכמות: מתמטיקה, גאומטריה, אסטרונומיה ומוסיקה). לסי לוי, מצאו מדעי הטבע חן בעיני חז"ל, שיהם רכשו כל האמות... וכן יאה, מאחר... שבמדעי הטבע אפשר לבחון ולקבוע אמיתותם". אבל לגבי מדעי הרוח, "אין לנו חוש הקובע אמיתת המסקנה הרינו כעיוורים מנששים באפילה".

קשה לקבל מסקנתו של לוי. הלא הגרי"א כן התעניין והתעסק במדעי הרוח, כגון מוסיקה, דקדוק, היסטוריה, מידות, תאולוגיה ופילוסופיה. גם עניין אמיתת דברים אין לו שום שייכות לכמה לימודים בתחום מדעי הרוח, כגון מוסיקה ודקדוק, וגם לגבי החכמות ספרות, שירה ומדעי המדינה, שהיום גם הן נכללות בתחום מדעי הרוח.

ועוד, מבחינה עקרונית, קשה להעלות על הדעת שאכן הכוחן לחז"ל כדי לקבוע אם להתרחק מלימוד באיזו חכמה או לא, היא האפשרות לאמת מסקנת של איזו חכמה. העדרה של אפשרות זו אין בו סכנה לרת ואינו נראה רלוונטי לגבי יחס הרב ללימוד חכמה כלשהי. (ראה גם: א' קליין, "שיטת 'הדרך האמצעית' של הרמב"ם כרוגמה לגישתו בנושא תורה ומדע", בדי"ד, 6 [חורף תשנ"ח], עמ' 87, 98, 99.)

סביר יותר שחז"ל התנגדו ללימוד חכמה כלשהי (אפילו של חכמת הטבע) אם עקרונית החכמה היא מתנגדת לערכים, למסור או ליסודות היהדות. למשל, ההתנגדות לפילוסופיה היתה מוצדקת בגלל טענתה שהעולם קרמון בלי בורא. כך לגבי הפסיכואנליזה הפילוגנטיקה שעולה מעמדתן כי לאדם אין בחירה חופשית, ושכל מעשיו הכרחיים בגלל סיבות שונות; כך לגבי מדעי הטבע כגון: גיאולוגיה, אסטרונומיה וקוסמולוגיה שיתכן כי מנוגדים הם לאמונה היהודית בקביעתם אודות גיל העולם והקוסמוס; כמו כן הביולוגיה הטוללת אמונה כאבולוציה וגם הארכיאולוגיה — שמסקנותיהן אולי עוסדות בסחירה לעיקרי היהדות, ואם-כן, סביר שחז"ל יתנגדו ללימוד החכמות והן — אבל

השקפתו של הגר"א על חשיבות החשכלה הכללית

יתורגמו ללשון הקודש כדי שאחרים יוכלו ללמוד אותם; ולפי ספר "קול התור", ראה כאמור, כי יש חובה על כל אחד ללמוד את החכמות. הוא האמין שבנוסף לכך שזה יסייע להבנת התורה יגרום לימוד זה לקידוש השם, ויחיש את הגאולה.

אין סיבה שחז"ל יתנגדו למדעי הרוח רק מפני שאי אפשר לאמת את דבריהם. אחרי עיון נוסף, נראה לי שלרוב עצמו לא התכוון לרעיון העולה, לכאורה, מהתבטאותו בספרו, אלא כוונתו היא שחז"ל התנגדו לאותם לימודי חול הודים בערכים, במטרות של אדם ומקומו בעולם, ודיעו, להומניות חילונית (secular humanism), המנוגדת ביסודה להשקפת היהדות, לפי מה שכתב במאמרו, p. 5, "Myth and Fact", Tradition, 31:3, (1997), Rabbi Samson Raphael Hirsch – "תורה יש להניח שגם בספרו, שם, לא התכוון לומר, כמו שמשמע לכאורה מרכזו שם, שהמלה "תורה" (במאמר חז"ל "יש תורה בגוים, אל תאמין") מובנה "מדעי הרוח". לרוב לי בשיחה פרטית, שכונתו האמיתית היא שחז"ל התנגדו לאותם מדעי הרוח שנוגעים לאסונה, ולרוב השתמש במלה "תורה" במובנו של הרמב"ן במירושו על התורה, בתחלת הקדמתו שם: "זה התורה... מורה אנשים בדרך בענין האמת".

ועוד נראה, שלרוב סובר שבמדעי הטבע אפשר לקבוע את האמת ואפשר להוכיח את אמיתותן של עובדות. יש הרבה מומחים במדעי הטבע שאינם מקבלים עמדה זו. כך, קרל פופר טוען: "אי אפשר לנו בכלל לדעת את האמת. אמת, כשמצפמה, היא אלוהית... אנחנו לא יודעים. אפשר לנו רק לשער" (278). אחרים טוענים, ש"עובדה" מושפעת משיטת מוצאה, ושפירושה של כל עובדה בנוגע לעולם מושפעת משיטה שקדמה לימן מציאות העובדה (ראה: Harold Brown, Perception, Theory and Commitment: The New Philosophy of Science, University of Chicago Press, 1979). רוב הרבה דרכים שונות של החבנתות בעובדות. לכן קיימת רשימה ארוכה של גילויים במדע שנמצאו בהתנגדות עצומה מצד אנשי מדע, כולל גילויים סמנטיים מפורסמים כמו הרמן הלמהולץ ומקס סלאניק בתחום המיסיקה, יוסף ליסטו ברפואה, אוליבר היסייד בפיסיקה מתמטית, תאוריית גלי האור להינמן דג, ועוד הרבה, כולל קופרניקוס ואיינשטיין. תולדות מדעי הטבע מלאות בשיטות מדע חדשות שדחו שיטות שקדמו להן, שער או נחשבו כאמת (ראה: Thomas Kuhn, The Structure of Scientific Revolutions, Chicago, 1970). אף יש לציין את ריבוי ההשערות המוצאות בכמה ממדעי הטבע העולה מכל זה הוא, שגם מדעי הטבע מבוססים על הנחות, ולא דווקא רק על עובדות. זאת ועוד, מדענים בפיסיקה הקוונטית מאמינים שמציאות הצופה משימעה על המציאות. נוסף לזה, לפי ההנחה של קורט גודל (שנתקבלה בין המדענים), אין אפשרות להוכיח מתמטית על אילו הצעה במסגרת אחת, אלא אם כן נפנים אל מערכת אחת וממערכת זו לעוד מערכת אחת עד אין סוף. שיטתו זו גרמה לספקות לגבי האפשרות להוכיח סופית במדעי הטבע. לכל היותר, אפשר רק להוכיח כי רב-רמה אינו אמת.

לכן, ייתכן שדעתו של לרוב בנוגע למעלות של מדעי הטבע לעומת מדעי הרוח, משקפת התייחסות מתגשאת, הנמוצה בין מדעי הטבע, לגבי מדעי הרוח.

יתר על כן, החיצוי של לרוב בין מדעי הטבע ומדעי הרוח מעלה את הבעיה איך להבחין ביניהם. האם משפט טבעי, שגם הוא דין בעובדות, נכלל במדעי הטבע? מה בנוגע לרפואה או כלכלה, שגם הן מבוססות על עובדות? ולא עוד, אלא שתוצאות מדעי הטבע ותוצאות מדעי הרוח יכולות להשפיע זו על זו ליתוק זו מזו. ולכן טסק אם אפשר ללמוד קבוצה אחת של לימודים ולהתעלם מן האחרת. לרוב, שטוב שיש דעה שלילית בחז"ל כלפי מדעי הרוח, אינו לוקח בחשבון שידענות במדעי הרוח יכולה להיות חשובות מאוד לפסיקה בהלכה, ולכן אפשר שמדעי הרוח ימצאו חן בעיני חז"ל. מדיניות שכונתה להשיג מטרות מסוימות ולהתרחק מתוצאות אחרות יכולה להשפיע על ההלכה במידה מדובה (ראה: A.M. Schreiber, Jewish Law and Decision-Making: A Study Through Time).

אהרן משה שרייבער

ג. יחסם של תלמידי הגר"א באירופה ללימודי חול

אחדים מתלמידי הגר"א עסקו במדעי הטבע ונחשבו כמומחים מובהקים בתחום.²⁶ וכך מוסר רבי שלמה זלמן ריבלין על-פי המסורת מסב סכו. ר' הלל משקלאב:

הראשונים מתלמידי הגר"א שעסקו בפועל בלימוד חכמת הטבע...היו רבים מ"חכמי שקלוב" בראשות הגאונים ר' בנימין ריבלין, ר' ברוך דאקטור שיק, ר' יהושע צייטלין, ר' נטע נאסקין ור' מנשה מאיליא, ר' מרדכי צוקרמן ועוד... והיו נחשבים למומחים מובהקים בחכמת הטבע. ר' מנשה היה ידוע לממציא המצאות חשובות, בעיקר הצטיין במכונאות. הוא היה הממציא הראשון של מכונת הרישה, ומסר את הפטנט לממשלה הרוסית... רבי בנימין היה נחשב למומחה הגדול ביותר בדורו בידיעת שבע החכמות גם העמיד תלמידים רבים במקצוע זה ביחוד בני הישיבה שלו שבשקלוב. באופן מיוחד ציוה בצוואה נמרצה על כל צאצאיו לקיים המצוה הזאת כל אחד לפי כשרונו ויכולתו.²⁷

בספר קריה נאמנה מתואר שכמה מתלמידי הגר"א שלטו בשאר חכמות, ובהם רבי בנימין ריבלין, רבי יהושע צייטלין, רבי מנשה מאיליא ועוד. על ר' יהושע צייטלין ועל רבי בנימין ריבלין, שהיה שאר בשרו של הגר"א ומתלמידיו החשובים סופר שם, שהיו גם מומחים גדולים בידיעת שבע החכמות, וכן שהיו בקיאים בחכמת הרפואה והרוקחות.²⁸

וכית נסיונות עשה לו [ר' יהושע צייטלין] לנסות כמה ענינים עפ"י חכמת הכימיע... בבית נכון ונשא זה בחר לשכון גם הרב הגדול החסיד ר' בנימין... בקיץ היה הולך לשוח כמה שעות בכל יום ואסף עשבים ופרחים... ויעש מהם רפואות...

Temple Univ. Press, Philadelphia, 1979; idem, "Positivism, Policy, Morality and Discretion (in Jewish Law)", *Dine Israel*, XIX [1998], pp. 1-34. הוצאת מדיניות זו לפועל דורשת הערכה של התוצאות שיבואו מהפסק השלכותיו. הערכה כזו מחייבת ידיעות בכלכלה (למשל, לגבי הגבלות על התחרות מסחרית, נסיונות לקבוע מחירים ומשכורות; ראה: בבא בתרא ח ע"ב, כא ע"ב), פסיכולוגיה, סוציולוגיה, ועוד. לימודים כאלה ועוד אתרים הם גם חיוניים היום כדי להתעסק במסחר, וכודאי במקצועות כמו משפטים, רפואה וכדומה. לוי גם אינו לוקח בחשבון, שיתכן שהתורה מחייבת אדם לפתח את כשרונותיו וידיעותיו ולהכיר את חכמת בוראו ("מלאו את הארץ וכבשהו", בראשית א, כח. ראה, למשל: הרב י"ד טולוביץ'יק, ימי זכרון, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 113-115). חובה זו דורשת כנראה, ידיעות בתחום מדעי הרוח בנוסף לידיעות במדעי הטבע.

26 שיז ריבלין, מדרש שלמה, עמ' 149-150.
27 שם, עמ' 129-130.
28 ש"י סין, קריה נאמנה, וילנא, תרע"ה, עמ' 271: ...[עסקן ברכיים היה ר' בנימין] וידבר על העצים ועל המחצבים ועל כל בהמה ורמש ומכין בכל פלאכת מחשבת. בקיץ היה הולך לשוח כמה שעות בכל יום ואסף עשבים ופרחים ויבשם ועש מהם רפואות כמשפט חכמת הריקוח אשר ידע היטב מספרי חכמי העמים בלשונם, כאשר ידע גם כל חלקי חכמת הטבע מבית אבנים (מינעגוראליניע — כך במקור) גינת ביתן (כאטאניקא) עד בית מועד לכל חי (ויאלאגי — כך במקור). והיה נוהג את העשבים הרפואות אשר הכין לכל חולה אשר בא לדרוש בו, כי בחכמת הרפואה היתה לו ידיעה גדולה עפ"י חוקי החכמה. וגם הגאון מהר"י"צ (הנב"ר ר' יהושע צייטלין) כעת חוליו לא דרש ברופאים כי אם כר' בנימין.

השקפתו של הגר"א על חשיבות החשכלה הכללית

כאשר ידע גם כל חלקי חכמות הטכע מבית אבנים (מינצראלאגיא) (באטאניק)
עד בית מועד לכל חי (זאאלאגיצ) ... (שם)

לדברי ההיסטוריון זאב יעבץ, עסק בנו של הגר"א, ר' אברהם, בשאר חכמות ואף חיבר "ספר גבולות הארץ" (ברלין, תקס"א; 1801)²⁹ בתחום הגיאוגרפיה. כמו כן מספר יעבץ שלאחיו של הגר"א, ר' יששכר בער, היה ידע בהנדסה, בגיאוגרפיה, והוא גם שלט בשפה הלטינית והיוונית כדי שיוכל להכיר על בוררין את המטכעות מימי התלמוד שהיה לו כם עניין רב.³⁰ וכן התעניין בספר המידות של אריסטו עד כדי כך שביקש מרבה של אמשטרדם להשיגו והיה מוכן לשלם בעבורו "כסף מלא".³¹ בעניין אחיו של הגר"א נראים דברי יעבץ מוגזמים באומרו שהיה "מהנדס מובהק" ושהגר"א "אצל מרוחו על אחיו להיות חוקר לאמיתו", מכיוון שהמקורות שציטט (אולי יש טעות ברפוט) אינם תומכים במסקנות אלו.

יש לציין כי רבי חיים מוולוז'ין, שנחשב לתלמיד החשוב ביותר של הגר"א, לא עסק אלא כמעט בחכמות כלליות. הוא התעניין במתמטיקה, וידע קצת לטינית.³² לא

29 ראה: אטקס, יחיד כדורו, עמ' 81.

30 וואלף יעבץ, בנות ישראל, ורשא, תרמ"ו, עמ' 89-152. יעבץ היה היסטוריון מובהק והסתמך על ש"י פין, קריה נאמנה. אבל, הימים שציטט אינם מדברים על העובדות הנ"ל. כנראה, שטעות רפוט נפלה במאמרו של יעבץ, ואפשר להניח שיעבץ הסתמך על מקורות אחרים. כדאי לזכור שיעבץ רגל בשיטה, ששררה הרמוניה בין עולמו של הגר"א בוולוז'ין ועולמו של מגדלסן בברלין: ראה באריכות אצל אטקס, יחיד כדורו, עמ' 53-56.

31 ר' יששכר בער קנה את ספר המידות של אריסטו עליפי הכתוב במכתב ששלח אל ר' שאול, רבה של אמשטרדם, ובו ביקש מר' שאול להשיג בשבילו ספר זה וגם ספר קבלה, וכתב שם שהוא מוכן לשלם בעבורם "ככסף מלא". ראה צ' הורוויץ (לעיל, הע' 5), עמ' 7.

32 Jacob J. Schacter, "Haskalah Secular Studies, and the Close of the Yeshiva of Volozhin in 1892", *The Torah U-Madda Journal*,² (Winter, 1990), p. 96 notes 82-84 גם הסכמה חמה לפירושו על התורה של שלמה דובנא. הפירוש לא יצא לאור, אבל ההסכמה של רבי חיים נרפסה ע"י ש"י פין, ספר ששה לנאמנים, וילנא, תרמ"א, עמ' 137. (ראה: Schacter הנ"ל, הערה 75. המביא עוד מקורות בעניין זה. דובנא [אין קשר בינו לבין שמעון דובנא, היסטוריון בתקופה מאוחרת] השתתף בהוצאה לאור ובכתיבת חלקים מ"הביאור" של משה מגדלסן וחיבר את המסורה לחומש בראשית של הביאור. דובנא היה גם מודה פרטי של בנו של מגדלסן, יוסף, ושמו מופיע בכמה וכמה הסכמות שנרפסו בספר הביאור. ראה: Alexander Altmann, *Moses Mendelssohn*, pp. 8, 84, 315, 355, 369, 371-376. (מגדלסן היה, כידוע תומך נלהב של הרעיון שהיההיים ילמדו חכמות כלליות.) וכך כתב ר' חיים בהסכמה הנ"ל: "זה היום שקרתי מצאתי שאהבה נפשי כבוד הרב המופלג המדקדק הגדול כבוד מהור"ר אשר כבר יצא לו שם ביפיו והדרו... כל מבקש ה' יבוא אל אהלו... והנני לקנות חומשים הג"ל בסך שני אדומים... ד"ה המיחל ומשתוקק ללוקחו ולראותו ביפיו הורו בהר"י קודש יסודו". גם אחיו של רבי חיים, רבי שלמה זלמן (ר' זעלמלע מוולוז'ין) כתב הסכמה: "חביבין עלי מאוד דברי הרבני מוהר"ר שלמה מדובנא נר"ו בחבוריו אשר חבר על התורה... וכאשר בא הספר הזה לידי ועיינתי בו מצאתי בו כמה דברים אשר נסתפקתי בהם תמיד והוא הרוה את צמאי בבור הדברים... לכן הסכמתי ג"כ על הרפסת ספרים הג"ל ומוכן אני לקחת חומש הג"ל במקח הנזכר בהקמתו...". צילום של כתב היד של ההסכמות האלו, וגם הסכמתו של ה"נודע ביהודה" מופיע אצל יהושע מנורשיין. "הסכמות שתאקוט מוולוז'ין וטוולוז'א", אור ישראל, שנה ד, גליון ד (סז), תמוז תשנ"ט. דובנא השתתף עם משה מגדלסן בכתיבת שני חלקים של הביאור על התורה של מגדלסן (כמה שנים לפני שחיבר את הפירוש הג"ל) וגם עזר לו בהוצאת הביאור שכלל תרגומו של התורה לגרמנית ע"י מגדלסן. ייתכן, שרבי חיים ורבי שלמה זלמן לא ידעו מהקשר ההדוק בין דובנא

אהרן משה שרייבער

מצאתי שמזכיר בכתובים שהגרי"א עסק בהן,³³ אבל אכן אמר לאחינו, ר' אברהם שמחה, שרבו, הגרי"א, החשיב אותן מאוד וביקש ממעריציו שיחרגמו ללשון הקודש ספרים של שבע החכמות כנזכר לעיל. רבי חיים כתב: "אמר רבינו שממקום שמסתיים הפילוסופיא משם ולמעלה מתחיל חכמת הקבלה".³⁴ לפי זה, יש חשיבות בלימוד הפילוסופיה, לדברי הגרי"א, רק שחכמת הקבלה, חשיבותה רבה יותר.³⁵

בדורות שאחרי הגרי"א היו מחשובי תלמידי תלמידיו של הגרי"א גם כאלה שתמכו בלימוד שאר החכמות, אף עסקו בהן. כגון הגאון רבי שמואל שטרשון (הרש"ש), הגאון רבי דוד לוריא מביהוב, רבי שמואל ברי יוסף רבה של לוקניק (שהרציא לאור את ספרו של הגרי"א על הנדסה וכתב עליו פירוש), הגאון רבי אברהם אבלי (אב בית דין ומורה צדק בוילנה, שאגב, כתב הסכמה לספר העדה בישראל ליצחק ברי לחנון, שהוכר אחרי כן כחיבור הפרוגרמטי הראשון של תנועת ההשכלה ברוסיה), רבי יעקב באריט מוילנה (נתן שעורים כפוסקים לאכרכים שהכשירו עצמם לרבנות), רבי יעקב משה בן אברהם, נכד הגרי"א (כתב הקדמה לאיל משולש להגרי"א והביע דעתו שחשוב לעסוק בשאר חכמות, בתנאים מסוימים).³⁶

בנו של רבי חיים, רבי יצחק (ר' איצילע), התחנך וגדל להיות יורשו של אביו לנהל את ישיבת וולוז'ין. הוא ניהל את הישיבה כמעט שלושים שנה והיה אחד מחשובי הרבנים ומראשי בני ישראל, ברוסיה ובפולין. לעומת רוב הרבנים שם, הוא שלט בשפה הפולנית, הרוסית והגרמנית. כנראה, גם ידע לקרוא לטינית ויוונית, והספרייה שלו כללה גם ספרים רבים בספרות הפולנית.³⁷ הוא עסק בחכמת הרפואה,³⁸ ואף השאיר אחריו חוכרה, בכתב ידו, בתחום הרפואה. אחיינו של רבי חיים, רבי אברהם שמחה מאמטשטילאו עודד תרגומים של ספרי חכמות ללשון הקודש ושלה מכתבי עידוד למתרגמים. כסיוכום, מכל המקורות עולה שבעיני הגרי"א ותלמידיו היה לימוד "שבע החכמות" כלומר, החכמות הכלליות, עניין חשוב מאוד בעיקר כדרך להשיג את חכמת התורה.³⁹ בספר

למנדלסון. ההסכמות נכתבו בשנות תקמ"ג ותקמ"ד, כמה שנים אחרי התרחקותו של דובנא ממנדלסון. גם ה"נדע ביהודה" נתן הסכמה לספר של דובנא בתקופה היא ושייכה את המחבר, למרות סירובו לעשות זאת לפני כן בזמן שדובנא שיתף פעולה עם מנדלסון.

33 ייתכן שלא טרסם על אודות התענינותו הבולטת של הגרי"א בחכמות הכלליות כי לא ראה בה עניין, ואולי במתכוון לא הזכיר זאת כדי להטעים עיניו של העניין על רקע תנועת ההשכלה ובשל חששות אחרים.

34 אשר הכהן, כתור ראש, אורחות חיים, וואלוז'ין, תקצ"ט, סי' ס-סא, ראה: שוחט (לעיל, הע' 9), עמ' 95.

35 ועוד יש לומר שלא בכל דבר ידמה התלמיד לרבו ואין ללמוד ממנהגו של ר' חיים על גישתו של הגרי"א.

36 ראה: אסקס, יחיד בדורו, עמ' 81-83; שטיינשניידר, עיר ווילנא, עמ' 19-31; ש"י פין, שפה לנאמנים (לעיל, הע' 32).

37 שאל סמפסון. הישיבה הליטאית בהתהוותה, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 57; Schacter (לעיל, הע' 32), עמ' 97 והערותיו שם.

38 שטמסטר, שם, עמ' 57-58.

39 בגלל כל מה שמוכח במאמרי זה בנוגע למספר ניכר של תלמידי הגרי"א ותלמידי תלמידיו שלמדו ועסקו בשאר החכמות, איני יכול להסכים עם רפאל שוחט שכתב: "אין לנו מידע על תלמידים

השקפתו של הגר"א על חשיבות ההשכלה הכללית

"קול התור", מדובר על לימוד "שבע החכמות" כערך חיובי לתלמידי חכמים ומודגשת בו ומפורטת חשיבותו המיוחדת כאמצעי מסייע לביאת המשיח, לקידוש שם שמים ולמניעת חילול השם.

גישה חיובית זאת של הגר"א ללימודי חול מפתיעה מכיוון שהיא מופיעה כאמור, בסביבה שבה לימודים אלה לא היו נפוצים, הגר"א הגיע כנראה לשיטה זו מתוך חכמתו המרוכבת בחכמת התורה וגם, כפי שאמרנו לעיל, מתוך הסתכלות על גדולי ישראל ואישים גדולים בעבר כמו הרמב"ם, המהר"ל מפראג, רמח"ל, התוספות יום טוב ואחרים מגדולי ישראל. (וראה נספח מקורות בסוף המאמר.)

ג. השמעת שיטתו של הגר"א על הפולמוס ברוסיה בעניין לימודי חול בישיבות

לפני כמאה שנה התנהל ברוסיה פולמוס גדול בשאלה אם להכניס לימודי חול לישיבות, תכנית שהציעה ממשלת רוסיה. ידוע שכמה מגדולי הרבנים, מעריצי הגר"א, נטו לשלב מקצת לימודי חול בישיבות מפני הלחץ הממשלתי. למשל, רבי מאיר שמחה מדווינסק (בעל אור שמח, ומשך חכמה) ורבי אליהו מפרוהיק (בעל הליכות אליהו) וגם רבי דוד מקרלין המתואר כ"זקן הוראה" (בעל פסקי הלכות, יד דוד, ועוד), ועוד אחרים נקטו עמדה זו.⁴⁰ אך הרבה רבנים, בתוכם "בעל החפץ חיים", הרבי מלובאביטש ור' חיים סולובייציק, היו נגד צעד זה. רק אחרי ויכוח סוער באסיפה בפטרבורג בשנת תר"ע החליטו ברוב קולות, שרבני הקהילות יעמדו לבחינה כדי להוכיח שהם שולטים בשפת המדינה וכי יש להם השכלה כללית שוות-ערך לשלוש שנים בבית ספר תיכון.⁴¹

אין לדעת בבירור עד כמה השפיעה שיטת הגר"א, שהסתכל בעין יפה על לימודי חול, על פולמוס זה. ואף על פי ששיטתו היתה ידועה לרבים ובתוכם המתנגדים לה שהיו ממעריציו, לא ראיתי את שמו מוזכר בריכוזים שהתנהלו בעניין זה. לכך מההתנגדות ללימודי חול מטעמים עקרוניים והחשש שלימודים אלה בישיבות יגרמו לפרצות גדולות בדת, היו הרבנים משוכנעים שהמטרה האמיתית של ממשלת רוסיה היא שהיהודים יתבוללו. לכן, כאשר בשנת תרנ"ב דרשה הממשלה לצמצם במידה מרובה את לימודי הקודש בישיבות ולהכניס לימודי חול, סגרו ראשי ישיבת וולחין את הישיבה.⁴²

של הגר"א שעסקו בלימוד חכמות... לימודו של הגר"א את חכמות הכלליות לא נתן את אותותיו בתלמידיו, ייתכן אמנם שלמדו אף אין עדויות בנושא חוץ מר' מנשה מאיליא... על יתר התלמידים אין אנו יודעים" (שחם [לעיל, הע' 9], עמ' 91, 93, 96).

40 רבי דוד פרידמן, עמק ברכה, דף יד, אומר דברים חריפים נגד האוסרים ללמוד לימודי חול. וראה בכלל מאמרו המקיף של Leiman (לעיל, הע' 2).

41 משה מאיר ישר, ראס לעבען און שאטען פון חפץ חיים, ניו-יורק, עמ' 293-298; ז"א רבינו, מרן רבנו מאיר שמחה הכהן, תלדותיו ומשנתו, ת"א, תשכ"ז, עמ' 150-151.

42 ראש הישיבה, הנצי"ב, הסכים (בלחץ הממשלה) שחמישים תלמידים מבוגרים ילמדו לימודי חול כמשך שנתיים ליום. וראה J.J. Schacter, (לעיל, הע' 32), עמ' 76, 106-110; שאול שטמסטר (לעיל, הערה 37), עמ' 208-209, 213. עוד נציין שבשנת תרמ"ז שלושה עשר רבנים (ביניהם ר' יצחק אלחנן ספקטור, הנצי"ב, ור' יוסף דוב סולובייציק) על מסמך שכו נאמר בין השאר שבכל ישיבה חייבים ללמד את השפה הרוסית; וראה Schacter הנ"ל, עמ' 107.

אהרן משה שרייבער

באותה תקופה שנטגרה ישיבת וולח'ין, למדו לימודי חול בישיבה שייסד בעל החת"ם סופר בפרעשבורג. שם קיבלו את דרישת הממשלה לפי תקנות משרד הדתות וכנראה הבינו דרישה זו כפשוטה כי כך יאה למי שעתידים לשמש מנהיגים רוחניים. אחד מתלמידי הישיבה באותה תקופה שלמד אצל בעל "שבת סופר" (נכדו של החת"ם סופר) אשר נסמך לרבנות שם בשנת תרס"ב, ושירת כרב ופוסק ברומניה (בעל שו"ת חיי אשר, שמן אשר ועוד) כותב על כך:

בוגרי ישיבת פרעשבורג, בנוסף ללימודי קודש, עסקו גם בלימודים חיצוניים, מכיון שבהתאם לתקנות של משרד הדתות, דרשה הממשלה, כי בוגרי הישיבה הזאת, המיועדים להיות המנהיגים הרוחניים של הקהלות היהודיות ברחבי מדינת אוסטריא-הונגריא, ישלמו גם במקצועות של השכלה כללית וישלמו בשפת המדינה, כדי שיהיו מסוגלים להופיע בפני אנשי השלטון בכל מיני אירועים. לכן היה הכרחי, כי כל בחור יסיים לכל הפחות ד' כתות בבית-ספר תיכוני ממשלתי. כדי להקל את הלימודים האלה על הבחורים, היה בפרעשבורג בית-ספר תיכון עם מורים יהודים. בנוסף לתעודה של ארבע כתות, היה צריך המפקח הממשלתי במשרד החינוך לאשר שהבחור פלוני בן פלוני למד לכל הפחות שלש שנים רצופות בישיבת פרעשבורג.

הבחינות הסופיות השנתיות נערכו בדרך כלל בחודשי הקיץ (חודש יוני למספרם) בתקופת הבחינות של שאר בתי ספר הממלכתיים. הבחינה נערכה ברוב פאר ובאווירה חגיגית בפרעשבורג...⁴³

אין צל של טפק שבעל השבט סופר היה סוגר את הישיבה, אילו חשב לרגע שקיום לימודי חול בישיבה הם בניגוד לרעת זקנו החת"ם סופר או בניגוד לסיסמתו "חודש אטור מן התורה". כנראה שהוא גם לא חשב בכוונה וזה מצד השלטונות אלא הדרך את תלמידיו לנאום בשפה הגרמנית כנזכר לעיל. ללימוד השפה הגרמנית היה בעיניו חשיבות מיוחדת משום שבאמצעותה יכלו להשפיע על פשוטי עם ולהדריכם בדרך הישרה.⁴⁴

43 אשר אנשיל יהודה מילר, עולמו של אבא, ירושלים, חש"ם, עמ' נה.
ייתכן שלימודי חול ולימוד השפה הגרמנית בישיבת פרעשבורג היו חלק מהסיבות שמספר ניכר של יהודים בהונגריה הסתבלו בעין רעה על ישיבה זו. הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד (מחבר כל בו על אבילות, וספרים רבים על עניינים שונים ביהדות) כותב בזכרונותיו, שכאשר היה בחור נסע ללמוד בישיבת פרעשבורג, היה זה למרות התנגדות עצומה מצד אביו שאמר לו שפרעשבורג מסוכנת יותר לרדת מהסמינר לרבנים בבודפשט! כשנסע גרינוואלד ברכבת בדרכו לישיבה פגש ברכבת קבוצת בני ישיבות אחרות ואך שמעו שהוא הולך ללמוד בפרעשבורג צעקו עליו: "תתבייש לך, פרעשבורג היא הסקור לכל טומאה". אחרים צעקו בקולי קולות: "טמא טמא יקרא" (דקרא יג, מה). גרינוואלד גאלץ לברוח לקרן אחר שבו היו רק גרים ונשאר שם כל הלילה עד שהגיע לתחנה שבה ירד (אפריק, ב [תרפ"ד-ה], עמ' 20). הסיפור מובא אצל S.Z. Leiman, "Rabbi Leopold Greenwald: Tradition, 25 (Summer, 1991), p. 103. אגב, גם בישיבת טלו הכניס ראש הישיבה, הרב בלאך, לימודי חול בלחץ הממשלה, שהסכימה בגלל זה לשחרר את התלמידים משיחת בצבא. וראה יצחק רפאל הלך עציק, "הזרם החינוכי 'בנה' בליטא", יהדות ליטא, כ, ת"א, 1972 (עורך א' יצר), עמ' 163.

44 ראה: Schacter (לעיל, הצ' 16), הצרה 70, שם.

השקפתו של הגר"א על חשיבות החשכלה הכללית

כנראה, רבנים אלה, היו גם ערים לשיטת החת"ם סופר הדומה במקצת לשיטת הגר"א, שרצה שתלמידיו ישלטו בשבע החכמות, אך אין לרעת אם זה אמנם השפיע על עמדתם. יש לציין כי היה צעד כולט ואף נועז על רקע המציאות ברוסיה ובפולין, שם רק מספר קטן של יהודים ובפרט רבנים, שלטו בשפת המדינה ולא ראו בעין יפה את אותם יהודים שנהגו לדבר בשפות אלו.

זאת ועוד, בנו של החת"ם סופר, הרב אברהם בנימין סופר (בעל ה"כתב סופר") היה מוכן לכלול לימודי חול בתוך הלימודים של הישיבה בפרעשבורג כדי לשכנע את הרב עזריאל הילדסהיימר, שהיה תומך נלהב בלימודי חול בתוך כותלי הישיבה, לבוא לפרעשבורג לשבת על כיסא הרבנות יחד עם ה"כתב סופר" כסגנו.⁴⁵

ד. על התומעה של המיכת שיטת הרב בידי תלמידיו

ברור מעל כל ספק, כמפורט לעיל, שהגר"א מאד חפץ בלימוד שאר חכמות, ואף-על-פי-כן רוב רובם של מעריצי הגר"א בימינו (חוץ משכבת עלית), והלומדים בישיבות של תלמידי תלמידיו (כמו, למשל, הישיבות בנוסח בריסק) החוגגים הקרובים להם, מאמינים כנראה, שהגר"א התנגד בתוקף ללימוד שאר החכמות ודגל בשיטה שיש ללמוד רק תורה בלבד. והלא זה ההפך הגמור ממש של שיטת הגר"א.⁴⁶

ואולם תופעה מוזרה זו רווחת כנראה בימינו ככמה מקומות לגבי כמה גדולי תורה שתורתם סולפת בידי תלמידיהם.

אנו מוצאים תופעה דומה אצל מעריצי החת"ם סופר ותלמידיו. החת"ם סופר היה לוחם נלהב נגד תנועת הרפורמה, ועם זה היה אוהד שאר החכמות והחשיבן מאד: "הוא היה בקי בחכמת המדידה ואלגעברא... היה רב חילו בחכמת החשבון... גם היה בקי בחכמת הניתוח... וכמו כן היה בקי בחכמת החכונה ופזיק... והתחיל לכתוב ספר מיוחד לחכמות אלו למען יהיה ביד תלמידיו..."; כשהגיע לידי "ספר הברית" של הרב פנחס אליהו הורוויץ, שהיה בעין אנציקלופדיה של שאר החכמות, כולל חכמת הטבע כאמור לעיל, הפסיק לכתוב את ספרו הני"ל בחכמת הטבע והמליץ על ספר זה לתלמידיו.⁴⁷ הוא גם עסק בשירה וחיבר הרבה שירים וגם ניגונים. נוסף לזה, בישיבה שייסד בפרעשבורג אשר המשיכה להתקיים גם אחרי סטירתו בניהול צאצאיו, למדו התלמידים לימודי חול במשך כמה שנים וגם לימדו שם לשלוט ולנאום בשפה הגרמנית.⁴⁸ אבל כיום, בחוגים של מעריצי החת"ם סופר (ובפרט אצל יוצאי הונגריה ופולין) וכישיבות המנוהלות על

45 מרדכי אליאב, "מקומו של הרב עזריאל הילדסהיימר במאבק על דמותה הרוחנית של יהדות הונגריה", ציון, כז (1962), עמ' 64-65. מובא במאמרו של ליימן (לעיל, הע' 2), עמ' 204 הע' 147, 148.
 כדאי לציין שגם בליטא, בשנות העשרים, נפתחו יותר מארבעים כתי ספר "יבנה" וסמינרים למורים, תחת השגחת הרב יוסף ליב בלוך (ראש ישיבת טלז) ובתמיכת גדולי הרבנים בליטא, שבהם למדו לימודי חול, י"ר עציון, "הזרם החינוכי 'יבנה' בליטא", יהדות ליטא (לעיל, הע' 43), עמ' 160-169.
 ג' לאם (לעיל, הע' 32), עמ' 28-31, 72.

46 מפורט לעיל בחלק א של המאמר.

47 ראה לעיל הערה 13.

48 ראה לעיל הטקסט על יד הערה 43.

אהרן משה שרייבער

ידם, ורווחת האמונה שהחת"ם סופר התנגד בתוקף לא רק לתנועת הרפורמה אלא גם ללימוד שאר החכמות — דבר שהוא נוגד את האמת.

יש צורך להבחין, באופן עקרוני, בין אמונה בתוס' לב — אפילו היא אמונה מוטעית — לגבי דעותיו של רב, מנהיג או הוגה דעות ובין סילוף בכוונה תחילה של דעותיו ושל כתביו. למשל, כשהרפיטו מעריצי החת"ם סופר מחזיש את חידושי הח"ס על הש"ס בשנת תשי"ד, השמיטו בכוונה קטע בסוף חידושו לסדר מועד הדן בעניין זמן ערב שבת ומוצאי שבת ("וזאת לדעת דק"ל [דקיימא לן] מן השקיעה עד צאת הכוכבים כ"ד מינוט או ל"ה מינוט"), שזה לא לפי דעת רבנו חם. (וזאת, כי לדעת המשמיטים, הקדים הח"ס את זמן מוצאי שבת, יותר מדי).⁴⁹ זו דוגמה קטנה המלמדת על שינויים מהותיים המתחוללים במשך הדורות.

גם אצל מעריציו ותלמידיו של הרב ישראל סלנטר, מייסדה של תנועת המוסר בליטא, אנו מוצאים תופעה דומה. עובדה היא שרבי ישראל סלנטר אהר את שאר החכמות, למד את שפת הגרמנית, שלט בה, ונאם בגרמנית; עיין בספרי מדע בשפה ההיא, וגם נשא ונתן עם אנשי מדע, בפרט בכימיה ובפסיכולוגיה; חקר בפילוסופיה של עמנואל קנט, וברפואה.⁵⁰ כאמור לעיל, בישיבות המוסר שיסד רבי שמחה זיסל ברוידא (תלמידו

49 ראה: המאור, תשרי, תשנ"ז, עמ' כו. למי האמור בכתבי-עת זה, נעשתה ההשקפה הנ"ל בהשפעת לחצו של רבי חסידי הידוע כקנאותו הקיצונית ובהתנגדותו הגלובה למדינת ישראל. העתק כרוח של מחאה נגד דילוג זה נמצא בידי מחבר מאמר זה.

דומה לה במקצת היא ההשקפה, כנראה כדוק, מהבידורסיה של הגאון יהושע ליב ריסקין (עמוד אש, נכתב ע"י יוסף שיינברג, ירושלים, בלי תאריך) על כך שהגאון הנ"ל הסכים למכירת הקרקעות בארץ ישראל בשנת תת"ו (ראה: ש"י זיין, לאור ההלכה, תל-אביב, תשי"ז, עמ' ק"י; י"צ הלוי, הוראות שעה, ירושלים, תרפ"ט, ט"ק לב).

גם מוצא, שחשבה רבי אהרן קוטלר בנוגע למכירת קרקעות בארץ ישראל לקראת שנת השמיטה הרשמית מספר שו"ת משנת רבי אהרן (ראה: מנורשיין, הערה 32 לעיל, עמ' קנד). צבי רוסבערג, העורך של שו"ת משנת רבי אהרן, טוען שר"א קוטלר בעצמו החליט לא לפרסם תשובה זו על-פי ייעוץ של רבי חיים עוזר גרודזנסקי מורילגא, מכיוון שתשובה זו התנגדה לשיטת בעל החזון איש. גישה זו דורשת עיון. מכיוון שהיא מתנגדת, לכאורה, למסורת של מלחמתה של תורה שמביאה לליבוונה של ההלכה, וגם נראית כמתנגדת לשיטת הגר"א, המובאת בתשובת רבי חיים מוולוז'ין, שלא להיכנע לדעת אחרים, אמילו לפסקי רבותינו בשולחן ערוך (חוס המשולש, סי' ט, בסוסו).

50 ראה באריכות: ע' אסקס, ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 258-260. הרב יחיאל יעקב ויינברג, שו"ת שרידי אש, חלק ד, עמ' רצז, כותב: ר' ישראל לא התנגד לקניית ידועות מדע ולימוד שפות זרות, כשהותו זמן ארוך בגרמניה, התרועע עם ר' עזריאל הילדסהיימר ואף הילל אותו כמני תלמידו כאיש המעלה השלימות. הוא חלם גם על הנהגת שיטת "תורה עם דרך ארץ" (שכללה, כידוע, השכלה כללית) לפי הנוסח של חר"י אשכנזי, אף השתדל בתרגום התלמוד לאשכנזית, ושאל שינהיגו לימוד התלמוד באוניברסיטאות כאתר המקצועות המדעיים במקומה למדעי הרוח... על אף אהדתו, כאמור לעיל, ללימודי חול ולהשכלה חילונית, התנגד בכל כוחו להכנסת לימודים אלה לישיבות, ולכן "סירב להענות להפצרת תלמידו החביב [רבי שמחה זיסל ברוידא] לבוא ולראות את המוסד החדש [הישיבה של ר' שדיב] בגרובין. לא רצה ר' ישראל להסמיך ידו על נסיון שהצליחו מסופקת". ובכל זאת, הביע את דעתו שלישיבה היא יש "ערוך רב", ואם תיטג יהיה כמו "חורבן בית המקדש". גם אי אפשר להעלות על הדעת שרבי ש"ו ברוידא יעשה דבר שהוא בניגוד נמור לרצונו של הרב ישראל סלנטר, ומה גם שרש"ו"ב החייעץ באופן גליל בענייני הישיבה עם הרב יצחק בלאזר וגם עם הרב נפתלי אמשטרדם, תלמידים מובהקים ונאמנים של הרב ישראל סלנטר. כנראה מדבר הרב ויינברג עצמו, אחרי שרבי ישראל

השקפתו של הגר"א על חשיבות ההשכלה הכללית

של רבי ישראל סלנטר ואחד מעמחי תנועת המוסר) בעיר קעלם ובעיר גרוכין. למדו התלמידים לימודי חול, כגון השפה הרוסית, היסטוריה, חשבון וגאוגרפיה, שלוש שעות בכל יום.⁵¹ אולם היום בישיבות של תנועת המוסר (ובחוגים הקרובים להן) שנוסדו על ידי מערציו ומנהלים על ידי תלמידי תלמידיו, כמו ישיבת סלובודקא, טלז, קלצצק, וליקוד (בארצות הברית), דומני שמאמינים כמעט כולם שרבי ישראל סלנטר היה מתנגד בתוקף ללימוד שאר החכמות – אפילו ללימוד באופן פרטי, שלא לדבר על לימוד בישיבות עצמן. זו דוגמה נוספת לתופעה שמערציו של הוגה הגול ומייסדה של תנועה הופכים את הקערה על פיה ומאמינים ששיטת אישיות זו היתה בניגוד גמור למה שהיתה במציאות.

גם בנוגע לרב שמשון רפאל הירש אנו מוצאים תופעה דומה. כידוע, הוא הורה לקהילתו ולשומעיו לו להתנהג על-פי שיטת "תורה עם דרך ארץ" ודרש שיירכשו השכלה וילמדו גם שאר חכמות, ואף במקרה שלו, נמצאים ממערציו שטוענים שהוא התכוון להתיר לימודי חול רק בתור "הוראת שעה", ובימינו אלה מתנהל פולמוס חריף בנושא.⁵² תופעה זו – גלגולה של דמות המנהיג, השקפותיו ופעולותיו, לדמות שונה (אם במקצת אם לחלוטין) מהדמות המקורית, המשתנה בידי תלמידיו המתיימרים לייצגו – היא למעשה תופעה עתיקת יומין שהיתה ידועה עוד לפני אלפיים שנה.⁵³ לכן אין להתפלא שגם לגבי הגר"א קרתה תופעה דומה. לא משנה אם הסטייה נעשית ביודעין או מתוך קוצר השגה ומתוך חששות וכיו"ב, כך או כך, הדברים מתגלגלים למסכת שינויים ואפילו להפיכת הקערה על פיה כפי שאנו רואים בדוגמאות אלה.

התנור בגרמניה, שינה במקצת את דעתו וסבר שנכון ללמוד לימודי חול בבית-ספר יהודי, שהרי קיבל את דעתו של הרב הירש ואימץ את שיטתו "תורה עם דרך ארץ" שכללה לימודי חול בבית-ספר יהודי. אולי קיבל את דעתו של הרב הירש רק לגבי לימודים בגרמניה ולא בליסא.
ראה לעיל הערה 16.

51 העמיק וזרחיב על כל הנרשא (ונם ציטט ביבליוגרפיה עשירה) ש"ו ליימן (לעיל, הע' 2), צמ' 201-180. ראה גם הביבליוגרפיה המובאת צ"י ו"י שטכר בספר הנ"ל עמ' xiv-xv. וראה גם: Eliyahu M. Klugman, *Sampson Raphael Hirsch, Architect of Judaism for the Modern World*, New York, 1997.

52 אריסטוטלס, פוליטיקה, ספר א, פרק ב: "שהם [האנשים] מתארים לעצמם לא רק דמותם של האלילים, אבל גם דרכי חייהם שהם כמו שלהם". לדוגמאות אחרות של אותה תופעה, ראה מאמרו של שטכר (לעיל, הע' 16), עמ' 259 הערה 78.

נספח מקורות

עמדותיהם של גדולי תורה כדורות שלפני הגר"א בזכות לימוד החכמות הכלליות

ספר חובת הלבבות (כ, כ), מאת רבנו בחיי אבן פקודה: "התבוננות בברואים, והראיות שמביאים מכך על חכמת הבורא יתברך, חובה עלינו מצד השכל ומצד הכתוב ומן המסורה. מן השכל, שהשכל מעיד שיתרוך 'המדבר' על 'שאינו מדבר' אינו אלא במעלת הכרתו והבנתו וההשגה שהוא משיג את ידיעת סודי החכמה השקועים בכל העולם. כפי שאומר המשורר... וכשמשתמש האדם במחשבתו ובתבונתו (בהתבוננות) ב'סודי החכמה ובבחינת סימניה, הרי בגלל כן יהיה יתרונו על הבהמה. אבל אם מתרשל בזה, לא זו בלבד שהוא דומה לבהמה אלא אף הוא גרוע ממנה". (בדומה לזה הם דברי ה"ר יונה החסיד, דרשות ופירושי רבנו יונה על התורה, פ' וארא: "בא להורות האדם שיתבונן במעשי הבורא, כאמרו 'כי אראה שמיך, מעשי אצבעותיך' [תה' ת, ד] כי בזה ישיג למעלת אהבת ה' ויראתו").

הרמב"ם, הלכות יסודי התורה פ"ב ה"ב: "והיאך היא הדרך לאהבתו וליראתו, בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואי הנסלאים וגדולים ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך וקץ, מיד הוא אהב ומשבת ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול... וכשמחשב בדברים האלו עצמן, מיד הוא נרתע לאחוריו ויפחד וירדע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה עומדת בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעים, כמו שאמר דוד 'כי אראה שמיך מעשה אצבעותיך מה אנוש כי תזכרני'".

הרמב"ם, הלכות סנהדרין פ"ב ה"א: "אין מעמידין בסנהדרין... אלא אנשים חכמים ונבונים... יודעים קצת משאר חכמות כגון רפואות וחשבון ותקופות ומזלות".

הרמב"ם, בספר המצוות: "והמצוה השלישית היא שצונו לאהבו ותעלה זה שנתבונן ונשכיל מצותיו ופעולותיו עד שנשיגהו ונתענג בהשגתו הכלית התענוג" (הוצאת פרנקל, ירושלים-בני ברק, תשנ"ה). ופירוש רבי חנניה קווס בקנאת סופרים: "דציורי האהבה היינו שנצטרינו על ההתבוננות במצותיו ומעשיו ומההתבוננות הוה האהבה נמשכת על כל פנים... ומה שלא כתב בחיבור הי"ד 'התבונן במצות' אלא 'מעשיו וברואי הנפלאים' לבד, משום...".

הרמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג פרק כז (מהר"ר הרב יוסף קאפח, ירושלים, תשל"ב) תיקון נפש האדם, דורש: "שידע כל מה שביכולת האדם לדעת מכל הנמצאים בכללותן כפי שלמותו האחרונה". וחלק ג פרק נא כתב: "וכאשר הבנת את הדברים הטבעיים כבר נכנסת אל החצר ואתה מהלך בפרוהדור וכאשר תשלים את הטבעיות ותבין את אלהיות כבר נכנסת אל המלך אל החצר הפנימית". ולפי פירוש הרמב"ם למשנה, תניגה ב, א: "מעשה בראשית הוא חכמת הטבע". וראה גם מורה נבוכים, חלק ג פרק נד.

מורה נבוכים, חלק א פרק לד: "ולכן חובה בהחלט להתבונן בכל המציאות כפי שהיא כדי שנקח מכל דבר ודבר הקדמות אמתיות נכונות שיעילו לנו במחקרנו האלהיים, יש הקדמות הנלקחות מטבע המספרים ומסגולות התבניות ההנדסיות... אבל עניני החכמה הגלגלית ומדעי הטבע איני חושב שיהא לך ספק בכך שהם ענינים הכרחיים להכרת יחס העולם להנהגת ה' היך היא באמת, לא באופן דמיוני. יש שם דברים עיוניים רכים שאף על פי שאין לקחת מהן הקדמות למדע זה אבל הם מכשירים את המחשבה ותושג לאדם תכונה היך ללמוד ולדעת האמת בדברים שהם ממשיים בשבילנו... והרי הכרחי למי שירצה להגיע אל השלמות האנושית להכשיר את עצמו תחלה במלאכת ההגיון ואחר כך במקצועות ההכשרתיים כפי הסדר, ואחר כך במדעי הטבע, ואחר כך במדעי האלהות".

השקפתו של הגר"א על חשיבות החשכלה הכללית

רבינו בחיי, פירשו על פרקי אבות, סוף פרק שלישי (עמ' תקצא בהוצאת שעוועל, ירושלים, תש"ל): "ידברו ירוע כי שבע חכמות כולן הן הן סולם לעלות לחכמת האלהות שהיא השביעית, שכולם מתאימות כאחד נכללות בתורה, ואין עיקר כל המצוות שבתורה והתכלית שלהן אלא להגיע אל החכמה הזאת השביעית האחרונה, כי שאר החכמות אין החכם השלם משתמש בהם כי אם לרקחות ולטבחות ולאופות [ההרגשה לא במקורן], ואלו הן חכמת ההגיון, וחכמת המספר, וחכמת המדות, וחכמת הטבע, וחכמת התכונה, וחכמת הניגון, וחכמת האלקות... הן חכמת האלקות, היא ידיעת השם ית' שכל הששה חכמות צריכות לה והיא על כולן, והיא מצוות עשה שבתורה שכתוב, וידעת היום והשבות אל לבבך... היא הידיעה בעיקר חכמת האלקות שהיא השביעית שכל הששה סולם לעלות אליה" (הביטור "לרקחות ולטבחות ולאופות" נמצא לראשונה בשמ"א ח, יג).

לשוננו דומה ללשון תלמידי הגר"א בשם הגר"א, וגם ללשונו של הרמב"ן בדרשת "תורת ה' תמימה" (הוצאת שעוועל, ירושלים, עמ' קנה): "ודבר ברור הוא שרוב תועלת שאר החכמות אינה אלא להיות סולם לזו ולחכמה שקורין הם [הפילוסופים] ידיעת הבורא". אבל ראה בפירושו לתורה (דברים ל, יב): "שאיך להתעסק בשאר החכמות, אלא בעיקר שהיא תורתנו... והטעם מפני שמתוך עסק שאר החכמות יבא האדם לפעמים בדת לידי נטייה מדרך האמת כי אין לך שום חכמה בעולם שאין בה פסולת וסיג". (אולי התכוון במלת "להתעסק" למי שמקדיש כל זמנו או רובו בעיסוק החכמות, אבל לא כך נראה ממשוטים של דכריו).

מהר"ל מפרג, נתיבות עולם, פרק יד (ירושלים, תשל"א, עמ' נט-סא): "ואם כן מזה נראה כי יש ללמוד חכמת האומות, כי למה לא ילמד החכמה שהיא מן השם יתברך שהיא חכמת האומות גם כן מן השם יתברך שהיא נתן להם מחכמתו יתברך... אבל החכמות לעמוד על המציאות וסדר העולם כדאי מותר ללמוד [בניגוד ל"חכמת יוניתי" שהיא, לפי מהר"ל, חכמת מליצה ולשון]... אבל דברי חכמה אינו אסור כי החכמה הזאת היא כמו סולם לעלות בה אל חכמת התורה... אמר רבי שמואל בר נחמני [שבת עה ע"ב] מנין שמצוה לשוב תקופות ומולות שנאמר כי היא חכמתכם וכינחכם... וזה כי מן השמים יכול האדם להכיר מעלה הפועל אשר פעל אותם ועל גודל כמו ועל חכמתו כאשר מתבונן במהלך שלהם ובסדר שלהם ולכך האדם מחויב עליו לדעת ולהכיר את בוראו... כל דבר שהוא לעמוד על מהות העולם יש לאדם ללמוד ומחויב הוא בזה כי הכל מעשה השם הוא יש לעמוד עליהם ולהכיר על ידי זה בוראו".

ספר של"ה לרבי ישעיהו הלוי הורוויץ, פרק עשרה הילולים (נדפס בדרך כלל בסוף הספר) על יסודי חיובי הרת: "התבונן בארץ אשר היא חומר מת ובהגשם התנועע ופלאי פלאות מסודות סגולת עשבים וצמחים משונים וסירות יוצאים ממנה. נשכיל בבהמות וחיות ועופות ושרצים ודגים למיניהם במהותיהם ואיכותם ומלחמותיהם ומזונותיהם... נבין ביצירת האדם ברחם אמו וכלידתו והרכבתו וחיבור גופו וכחות נפשו ואור השכל וטורפו ועיני בני אדם במותם ובחיייהם".

רבי יום טוב ליפמן העללר (בעל תוספות יום טוב), מלבושי יום טוב, אי"ח, סי' רצד: "החכמה הטבעית שבאדם, אם שהיא אינה כמעלה כמו חכמת השכל שמצד התורה, מכל מקום חשובה היא וגדולה במקד האדם והיא מוכרחת וקודמת בזמן וכטבע לחכמת התורה אשר לאדם".

רבי משה איסרלש (הרמ"א), שו"ת רמ"א, סי' ז, בתשובה למהרש"ל: "תחילה אצנה מה שהרעיש אדוני את העולם עלי בהביאי במכתבי הראשון דבר חכמת היונים וראש הפילוסופים, ועל זה כתב אדוני שהתורה חוגרת שק כו'. אומר שזו מחלוקת ישנה בין החכמים ולא אצטרך להשיב עליה, כי כבר תשובתו הרמתה מונחת בקרן זוית ערוכה בתשובת הרשב"א מה שהשיבו חכמי פרונינצא להרשב"א ז"ל על זו. ואף הרשב"א ז"ל לא כתב שם אלא לאסרה בינקותו של אדם קודם שילמד

חכמת התלמוד, הוא 'הבשר ויין' שכתב הרמב"ם בספר המדע פ"ד מהלכות 'שו"ת וכוונות'. ומי לנו גדול מהרמב"ם ז"ל שעשה את ספר המורה שכולו אינו אלא מזה המין... הם [חז"ל] לא חששו אלא ללמד בספרי היונים הארוכים, כגון ספר השמע ומה שאחר הטבע כמו שזכרן שם בתשובה הנזכרת... אבל לא אסרו דברי החכמים וחקירתם במהות המציאות וטבעיהן, כי אדרבה על ידי זה נודע גדולתו של יוצר בראשית יתברך".

רבי שמואל די אוהדא, מדרש שמואל, על אבות כ, טז (נירירוק, תשס"ט, עמ' קמח): "שאף שנראה כדבר רשות שיתעסק האדם בחידעות מה ששייב לאפיקורוס, עם כל זאת הוא חשוב לפניו ית' כלימוד התורה וכמעשה המצוות, ולהשוותם שם אותה בינתיים".

שו"ת חות יאיר, סי' ט פותח במלים אלו: "כתב ראש הפילוסופים היווני: אהוב סקראט, אהוב אפלטון, רק האמת אהוב יותר". והוא ממשיך לרשום שורה ארוכה מאוד מגדולי הדורות שמצטטים את הפתגם הזה: (וראה אצלו גם סי' קעב).

רבי יעקב פרוינצאלי (בין כותבי הסכמות להדפסת ספר האגוד) דברי חכמים, מ"ח, תר"ט: "כל חכמת מהדי חכמות המדעיות היא משוכחת בעיני חכמינו ואהבו אותה אהבה גמורה. ומעולם לא תמצא בשום הגדה בעולם, לא בבלי ולא ירושלמי ולא בשום מדרש, שגינו הם ז"ל שום חכמה"; (שו"ת בדבר לימוד החכמות, נשלח לר' דוד ב"ר יהודה מסירליאן, ונערך ע"י ר"א אשכנזי).

רבי יונתן אייבשיץ, יעיות דבש, חלק ב בדרשה ז פירט את החשיבות הרבה לחכמת התורה של כל אחת משבע החכמות וגם הזכיר שם שחיבר ספר מיוחד על החכמות.

רבי משה חיים לוצאטו, דרך חכמה, (ילקוט ידיעת האמת, תל-אביב, השכ"ז, פרק ב, עמ' רעז-רעט): "חייב כל אחד ללמוד... ההנדסה התשבורת והתכונה שצטרך להם לענייני מצות הציבורים והכלאים והתחומים וכיצא... (ו)חובה עליו (ללמוד) אומנות... הבורח באחת מן האומנות להיות לו לפרנסה הנה דאי שיצטרך לדעת כל הידיעות המצטרכות לאומנות ההיא. דרך משל מי שיקח לו לאומנות מלאכת הרפואה הנה דאי שיצטרך לו ידיעות הטבע והניתוח... אדם שצריך ללכת בין חכמי הגרים הנה יאות לו שילמד מה שיכבדוהו בעיניהם ונמצא שם שמים מתקדש על ידו".

רבי שלמה חעלמא, מרפבת המשנה (פרנקפורט דאדר, תקי"א), מתאר (בהקדמה) את לימודיו "בחכמת המספר שלמים ושבירים וחכמת האלגיברה יפה וברה ומופתי ההנדסה... בחכמת הגיאומטריא והתכונה... חכמת הטבע ומה שאחר הטבע... כמלאכת הדקדוק וההגיון... הבל יסצה פי המטילים בלימוד החכמות שמך דופי... תנעלו לפניהם שערי בינה... כמאמר החכם השנאה אשר מצד הקנאה אין לה תקנה... ומקרא עומד וצוח חצבה עמוריה שבעה... ועיין בספר נובלות חכמה [מהרב יש"ר מקנייה, נדפס בשנת שצ"א] שהאריך שמה שכל גדולי הקדמונים רוב כנין ורוב מנין היה להם בכל החכמות קנין... לאכול מפריו ולשבוע מטובו ומי שראה את החדש יבא ויעיד בבית הועד שמלאכת ההגיון בלימוד הש"ס לוטש הרעיק... עמוד והתבונן בס' כריתות להר"ש מקינן בכמה כללי הש"ס האיר העיון ע"פ מלאכת ההגיון... ולמוד התכונה... ומופתי המדידה... האלגיברה והחשבונות".

ויצוין עוד שגם אצל מנהיגי החסידים היתה התעניינות בשבע החכמות ועסקו בן. למשל, רבי שמעלקא מניקלשבורג (אח של בעל ההפלאה ורבו של רבי מרדכי בעט) שלט בשבע החכמות ודרש בהן בבית-הכנסת בשבועות הראשונים כשהתמנה לרב בניקלשבורג (ש"י ז"ל, סיפור חסידים, מוצרים, ירושלים, תשי"ז, עמ' 150).

אחרון משה שריינבר

את ספר אוקלידוס – על חכמת החשבון והמידה – ללשון הקודש,² ובהקדמתו לספר כתב:

והנה בהיותי בק"ק ווילנא המעטירה אצל הרב המאור הגאון הגדול מ"ו מאור עיני הגולה החסיד המפורסם כמוה"ר אלי גר"ו בתרש"ט סבת תקלי"ח שמעתי מפי קדוש כי כפי מה שיחסר לאדם ידיעות משארי החכמות לעומת זה יחסר לו מאה ידוע בחכמת התורה כי התורה והחכמה נצמדים יחד, ואמר משל לאדם הנעצר יתבלבל שכלו עד כל אוכל תתאכ... וצוה לי להעתיק מה שאפשר ללשונו הקדוש מחכמות כדי להוציא בולעם מפייהם וישוטטו רבים ותרבה הדעת בין עמינו ישראל ותוסר גאון עתם וגאות ערצים המון עמים ולשון לאומים אשר כשאון מים רבים ישאון לעומתינו איפה חכמתכם ונמצא שם שמים מתחלל... על כן מלאני לבי לקדש שם שמים ולעשות רצון צדיק מורינו החסיד גר"ו להעתיק כל מה שאפשר ללשונינו הק' להוציא בולעם מפייהם ואתחיל בס' אוקלידוס מפני שעל יסודותיו בנוים כל החכמות. (שם)

השוואה זו של שאר חכמות לחכמת התורה, וכפרס השוואת יד אחת משאר חכמות למאה ידות מתכמת התורה, מראה את גודל החשיבות של לימוד שאר חכמות בעיני הגר"א. הגר"א, "יחיד בדורו" אף בעניין זה כי עיסוק בחכמות הכלליות לא היה נפוץ אצל תלמידי חכמים במחוזותיו – ברוסיה ובפולין; הוא לא נהג על פי המקובל בסביבתו

David E. Fishman, *Russia's First Modern Jews: The Jews of Shklov*, New York, 1955, p. 23; Alexander Altmann, *Moses Mendelssohn, A Biographical Study*, University of Alabama Press, 1973, p. 358; י"ד איזנשטיין, אוצר ישראל, פרץ שקלאווער. 2 ספר אוקלידוס בתרגומו העברי גרפס בהאג תק"ט, כשבע-עשרה שנה לפני פטירת הגר"א, ומסתמא היה ידוע להגר"א וחלמידיו ואף אחר מהם לא מתח ביקורת על הספר. להימין, הספר יצא בהסכמות מגדולי הרבנים בזמנו. ההקדמה של המתרגם לספר נדפסה גם בספר עליות אליהו מאת יהושע השל לרין (וילנא תקס"ז, עמ' ל, הערה כד). הספר הקלאסי על חי הגר"א (שנכתב עם הוספות מאת הגאון רבי דוד לוריא מביאחוב הגאון רבי יעקב צבי מעקלענבורג מחבר הכתב והקבלה, ובסיועם). הספר גם נזכר לשבח אצל תלמיד ואחיו של הגאון רבי חיים מוולוז'ין, רבי אברהם שמחה מאמטשיסלאה, שמעטט את דברי דודו הגאון על זה (ראה בהמשך). דברי ההקדמה של רבי ברוך מתאימים לגמרי עם כל מה שאנחנו יודעים על תפיסתו של הגר"א אח שאר חכמות. ראה: S.Z. Leiman, "Rabbinic Openness to General Culture in the Early Modern Period", in: J.J. Schacter (ed.), *Judaism's Encounter with Other Cultures*, Northvale, New Jersey and Jerusalem, 1997, pp. 147, 149, n. 12; ליימן דוחה בשתי ידיים את ספקותיו של בצלאל לנדוי בספרו הגאון החסיד מוויילנה, ירושלים, תשל"ח, עמ' 217, בנוגע לנאמנותו של רבי ברוך. לנדוי טומך על דברי הגאון רבי אליהו רגולר בשם הגר"א: "חמיר היה מכריז שלא ללמוד שום חכמה זולת החלמה... ושאר חכמות לא היה לומד כי אם במקום שאסור להרהר בדברי תורה" (יד אליהו, פסקים, ח"א, סי' כה). אבל רבי אליהו היה רק בן שלוש או ארבע כשנמסר הגר"א, ולא ראה את פני הגר"א מימיו ולא שמע דבר זה מפיו. לכן אינו יכול לשמש כמקור לדבר זה. ועוד, הדברים האלה נכתבו על-פי בקשתו של עסקן חרדי, ר' צבי לעהרן מאמסטורם, ונודעו לבטא את תגובת הרבנים ברוסיה ופולין לאסיפת הרבנים הרפורמיים בברונשווייג בשנת 1844 (ראה: ע' אטקס, יחיד בדורו, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 47-48). אגב, ר' אליהו ידע כנראה לשינית ונרמנית, שלמד בעוריו, וחייב את הספר תלמיד לשון עברי מאת יהודה בן זאב, ספר שהיה נפוץ בק המשכילים; ראה א"ל טרומקין, תולדות אליהו, וילנא, תר"ס, עמ' 16.